

МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
ЛЬВІВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ВНУТРІШНІХ СПРАВ

Центр післядипломної освіти, заочного та дистанційного навчання

Кафедра практичної психології

**ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ПОВЕДІНКИ ОСІБ ЮНАЦЬКОГО
ВІКУ В УМОВАХ МОРАЛЬНОГО КОНФЛІКТУ**

кваліфікаційна робота

здобувача вищої освіти

освітнього ступеня «бакалавр»

Надії ВАНТУХ

4 курсу заочної форми навчання

спеціальність 053 «Психологія»

ОПП «Психологія»

Науковий керівник

доктор психологічних наук, доцент

Галина КАТОЛИК

Рецензент

кандидат психологічних наук, доцент

Олександр КУЦІЙ

Кваліфікаційна робота допущена до захисту

«10» квітня 2022 р., протокол № 10

Завідувачка кафедри практичної психології

кандидат психологічних наук

_____ **Галина ОДИНЦОВА**

Львів

2022

ЗМІСТ

Вступ	3
Розділ 1. Теоретико-методологічні основи вивчення психологічних особливостей поведінки осіб юнацького віку в умовах морального конфлікту	
1.1. Зміст та особливості морального конфлікту.....	6
1.2. Стили поведінки особистості в умовах морального конфлікту та способи його вирішення.....	19
1.3. Соціально-психологічні особливості осіб юнацького віку.....	22
Висновки Розділу 1.....	31
Розділ 2. Дослідження психологічних особливостей поведінки осіб юнацького віку в умовах морального конфлікту	
2.1. Опис групи, методів та методик дослідження.....	34
2.2. Інтерпретація та аналіз отриманих результатів дослідження.....	42
2.2.1. Аналіз результатів експерименту.....	42
2.2.2. Кореляційний аналіз даних.....	45
2.2.3. Порівняльний аналіз отриманих результатів.....	56
2.2.4. Результати факторного аналізу.....	62
Висновки та рекомендації.....	68
Список використаної літератури.....	75
Додатки	

ВСТУП

Сьогодні зайве доводити, що людина з моменту її існування, впродовж усього свого життя постає перед вибором рівних для неї, але взаємовиключних моральних цінностей, що тісно пов'язано з боротьбою особистісних мотивів та вимагає морального вибору. Здатність глянути на світ іншим поглядом та побудувати систему цінностей, відмінну від батьківської – основна мета процесу переоцінки, що відбувається саме в юності. Ця переоцінка є центральним моментом морального розвитку. В юнацькому віці відбувається становлення моральної поведінки, коли особи спочатку орієнтуються на мораль суспільної домовленості задля загального блага, а пізніше переоцінюють моральні цінності та орієнтуються на закони власної совісті та етику індивідуальних принципів. Юнацтво – надія суспільства. Саме в цей час в осіб формується адекватна особистісна ідентичність, що закладає основу подальшого життя. В процесі становлення моральної поведінки у людини безумовно відбувається зіткнення моральних норм в індивідуальній та суспільній свідомості – прояви морального конфлікту, негативні наслідки та несвоєчасне і непродуктивне вирішення якого можуть залишити негативний слід на усе подальше життя.

Вивченням морального розвитку та проявів морального конфлікту займалися чимало відомих дослідників – З.Фрейд, А.Адлер, К.Юнг, А.Леонт'єв, Е. Еріксон, Ж. Піаже, Д. Кольберг. Проте, досі залишаються маловивченими особистісні фактори та психологічні особливості, що впливають на поведінку осіб в умовах морального конфлікту та сприяють позитивному вирішенню моральних конфліктів, задля збереження цілісного психічного здоров'я та гармонійного розвитку особистості. Це стимулювало нас до продовження вивчення морального розвитку та моральних конфліктів в осіб юнацького віку.

Метою дослідження є визначення психологічних особливостей поведінки осіб юнацького віку в умовах морального конфлікту.

Об'єкт дослідження – поведінка особистості в умовах морального конфлікту.

Предмет дослідження – психологічні особливості поведінки в юнацький період в умовах морального конфлікту.

Гіпотези дослідження:

1. Припустимо, що тип (стиль) поведінки в умовах морального конфлікту взаємопов'язаний з рівнем суб'єктивного локусу-контролю та такими факторами особистості, як сила «Я», високе Супер-его, самодостатність, рівень самооцінки.
2. Припустимо, що тип (стиль) поведінки в умовах морального конфлікту залежить від стилю поведінки особи в конфліктних ситуаціях та тенденції поведінки особи в групі.
3. Припустимо, що ми простежимо суттєві відмінності в психологічних особливостях поведінки в умовах морального конфлікту у хлопців та дівчат.

Теоретичною основою дослідження виступили: концепція розвитку моральної свідомості (Л.Кольберг, Ж.Піаже) та концепція розвитку моральних структур індивідуальної свідомості (Л.Божович, Е.Субботський).

Завдання дослідження:

- Проаналізувати теоретичні підходи з питань моральних конфліктів та психологічних особливостей осіб юнацького віку.
- Дослідити та розробити модель емпіричного дослідження психологічних особливостей поведінки осіб юнацького віку в умовах морального конфлікту.
- Дослідити взаємозв'язки типу поведінки в умовах морального конфлікту з рівнем суб'єктивного локусу-контролю та
- Встановити взаємозв'язок між стилем поведінки особи в конфліктних ситуаціях та тенденціями поведінки особи в групі.
- Дослідити відмінності психологічних особливостей поведінки в умовах морального конфлікту у хлопців та дівчат.

Комплекс методів та методик для проведення дослідження:

- Експеримент (використання модифікованої експериментальної ситуації «Незалежність» за Є.В.Субботським);
- Методика багатофакторного дослідження особистості Р.Кеттелла (№ 187);
- Методика Q – сортування В.Стефансона;
- Методика діагностики схильності особистості до конфліктної поведінки К.Томаса;
- Методика діагностики рівня суб'єктивного контролю (Локусу-контролю) Дж.Роттера;
- Методика діагностики самооцінки, мотивації одобрення (шкали брехні) Д.Марлоу та Д.Крауна.

Архітектура дослідження. Дослідження проводилося індивідуально, і для нього ми виділили групу з 60 учнів середніх загальноосвітніх шкіл віком 16-17 років (юнацький вік), серед яких 30 хлопців та 30 дівчат.

Наукова новизна дослідження полягає в систематизації та узагальненні наукових підходів до вивчення поняття морального конфлікту; поглибленні наукових уявлень про внутрішній план моральної діяльності особистості, моральний вибір та поведінку особистості в умовах морального конфлікту; вивченні закономірностей проявів моральних конфліктів у осіб юнацького віку.

Практичне значення отриманих результатів полягає в розробленні комплексу діагностичних процедур для визначення наявності моральних конфліктів у осіб юнацького віку, способів їх попередження та подолання.

Розділ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ВИВЧЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ ПОВЕДІНКИ ОСІБ ЮНАЦЬКОГО ВІКУ В УМОВАХ МОРАЛЬНОГО КОНФЛІКТУ

1.1. Зміст та особливості морального конфлікту

Внутрішньоособистісний конфлікт є одним із найскладніших конфліктів, який відбувається безпосередньо у внутрішньому світі людини. Ситуація внутрішньої напруги та протиріч не тільки природна, але й необхідна для розвитку і самовдосконалення особистості. Будь-який розвиток особистості не може здійснюватися без внутрішніх протиріч, а там, де є протиріччя, там є конфлікт. Якщо такий конфлікт в рамках норми, то він є дійсно необхідним, тому що незадоволення собою, критичне відношення до власного «Я», як важливий внутрішній двигун, який заставляє людину йти по шляху самовдосконалення, тим самим наповнюючи змістом не тільки своє власне життя, а й вдосконалюючи світ в цілому.

Внутрішньоособистісний конфлікт – це стан структури особистості, коли в ній одночасно існують протилежні та взаємовиключні мотиви, ціннісні орієнтації, цілі, ідеали та потреби, з якими вона в даний момент не може справитися, а саме виробити пріоритети поведінки, засновані на них [34].

Саме до такої великої групи конфліктів відносять *моральний конфлікт*, який є специфічною ситуацією вибору між рівними для даної людини, але взаємовиключними моральними цінностями. Моральний конфлікт – це зіткнення моральних норм в індивідуальній та суспільній свідомості, що пов'язане з боротьбою мотивів та вимагає морального вибору [4].

На сьогоднішній день в науковій літературі є декілька доволі цікавих концепцій моральних конфліктів, які, проте, розглядаються в більш широкому значенні під поняттям внутрішньоособистісного конфлікту. Зокрема до них відносять:

- Поняття сутності внутрішньоособистісних конфліктів у теорії

З.Фрейда. На його думку людина конфліктна за своєю природою, адже людське існування пов'язане з постійною напругою та подоланням протиріч між біологічними потягами та бажаннями людини (інстинктами) та соціально-культурними нормами, між несвідомим та свідомим. Конфліктна природа людини представлена в його поглядах на структуру людської особистості, а саме трьох її інстанцій: Воно (Id), Я (Ego), Над-Я (Super-ego). Воно – первинна інстанція, яка проявляється в неусвідомлених потягах, бажаннях та інстинктах, біологічних потребах. Я – розумна інстанція, яка раціонально формує плани узгодження між бажаним та реальним. Над-Я – цензурна інстанція, яка базується на принципі реальності та уявленні про соціальні норми, цінності, вимоги, які суспільство висуває до особистості. Основні внутрішні протиріччя виникають між Воно та Над-Я, які регулює та вирішує Я. найчастіше рішення знаходиться автоматично, проте в критичних ситуаціях настає гострий конфлікт інстанцій, і якщо Я не може його вирішити, то виникають глибокі переживання – внутрішньоособистісний конфлікт. Також Фрейд розкриває механізми захисту від них (проекція, витіснення, раціоналізація, регресія, сублимація) [59].

- Теорія комплексу неповноцінності А.Адлера. Згідно з поглядами А.Адлера, формування характеру особистості відбувається протягом перших п'яти років життя людини і саме в цей час відбувається вплив несприятливих факторів, які і породжують виникнення у нього внутрішньоособистісного (морального) конфлікту, якого автор ще називає комплексом неповноцінності. В дитинстві кожна особа переживає комплекс неповноцінності по відношенні до свого розвитку, батьків, братів та оточуючих. Процес компенсації неповноцінності стає творчою силою, яка здатна привести особу до вищих досягнень, та навіть подолання фізичних чи вроджених дефектів. Долаючи свою неповноцінність (вирішуючи конфлікт) особа розвиває себе. Основними перепонами в процесі подолання цього комплексу є надмірна опіка батьків та велика слабкість органу тіла. разом з тим Адлер розкриває шляхи вирішення таких конфліктів. Перший – це

розвиток «соціального почуття», соціального інтересу, які проявляються в цікавій роботі. Другий – досягнення переваг над іншими, стимуляція власних здібностей, що можлива у наступних формах: адекватна компенсація (співпадіння переваг зі змістом соціальних інтересів у спорті, музиці, творчості); суперкомпенсація (гіпертрофічний розвиток однієї із здібностей, вона набуває яскраво вираженого егоїстичного характеру); мнима компенсація (комплекс неповноцінності компенсується хворобою чи іншими обставинами, які не залежать від суб'єкта) [1].

- Теорія екстра-інтраверсії К.Юнга. У своєму поясненні морального (внутрішньоособистісного) конфлікту К.Юнг виходив із визнання конфліктної установки самої особистості. Головним в його типології особистості є спрямованість особистості – екстраверсія чи інтроверсія. Власне це і визначає особистісну установку, яка в кінцевому підсумку і проявляється у внутрішньоособистісному конфлікті. Так екстраверт орієнтований на зовнішній світ, будує свій внутрішній світ відповідно до зовнішнього. Інтроверт занурений в себе, для нього найголовнішим є світ внутрішніх переживань, а не зовнішній світ з його правилами та законами. Саме тому екстраверт частіше піддається внутрішньоособистісним конфліктам, ніж інтроверт [60].
- Три типи конфліктної ситуації в концепції К.Левіна. На думку К.Левіна моральний (внутрішньоособистісний) конфлікт є ситуацією, коли на людину одночасно діють протилежно спрямовані сили рівної величини. Відповідно до цього він виділив три типи конфліктної ситуації: 1 – коли на людину одночасно діють дві позитивні сили рівної величини ($C^+ \rightarrow \text{Людина} \leftarrow C^+$), 2 – коли ці сили є негативними ($C^- \rightarrow \text{Людина} \leftarrow C^-$), 3 – коли одночасно діючі сили є різноспрямованими ($C^+ \rightarrow \text{Людина} \leftarrow C^-$). В даних формулах C^+ - позитивна сила, а C^- - негативна сила [23].
- «Я-концепція» К.Роджерса. У своїй теорії представник гуманістичного напрямку К.Роджерс, вважаючи, що фундаментальним компонентом

структури особистості виступає «Я-концепція» - уявлення особистості про саму себе, образ власного Я, яка виступає само регулятором поведінки, разом з тим розглядає можливу невідповідність між Я-реальним та Я-ідеальним – проявом внутрішньоособистісного конфлікту [49].

- Теорія потреб А.Маслоу. Згідно з його поглядами, мотиваційну структуру особистості утворює ряд ієрархічних потреб: фізіологічні потреби, потреби в безпеці, коханні, повазі та самоактуалізації. Найвищою є потреба в самоактуалізації – в реалізації особистісного потенціалу, здібностей та талантів людини. Вона виражається в тому, що людина прагне бути тим, ким може стати, але це не завжди виходить. Саме розрив між прагненнями особистості до самоактуалізації та реальним результатом і виступає основою внутрішньоособистісного конфлікту [30].
- Теорія предметної діяльності А.Леонтьєва. Згідно його теорії, зміст та сутність морального (внутрішньоособистісного) конфлікту обумовлені характером структури самої особистості. Ця структура в свою чергу детермінована об'єктивно протирічними відношеннями, в які вступає людина, здійснюючи різноманітні види своєї діяльності. Однією із найважливіших характеристик внутрішньої структури особистості є те, що навіть маючи провідний мотив поведінки та основну ціль в житті, людина не може жити лише з цією однією метою чи ціллю. На різних етапах життя, в різних сферах буття та ситуаціях в особистості виникає багато інших, крім провідних, мотивів, які утворюють мотиваційну сферу. Протирічна взаємодія різних «вершин» мотиваційної сфери, різних мотивів особистості і утворює моральний (внутрішньоособистісний) конфлікт. Зазвичай цей конфлікт не порушує гармонії особистості, але іноді боротьба стає головним, що визначає поведінку людини [34].

Проаналізувавши теоретичні підходи з питань морального конфлікту варто розробити комплексний підхід до даного питання, адже кожна із наукових концепцій розглядає моральний конфлікт лише в руслі конкретного напрямку, які не перетинаються та не мають спільних позицій.

Моральні конфлікти неодмінно пов'язані зі структурою моралі. Мораль поділяється на дві області – моральну свідомість та моральні цінності [54].

Моральна свідомість являє собою специфічний синтез уявлень, почуттів, в якому особливим чином виражаються глибокі, основоположні сторони людського існування – відношення індивіда з іншими людьми, з суспільством та природою в цілому. Специфіка виражається в поняттях «добро» та «зло», «справедливість», «совість». В залежності від носія моральна свідомість поділяється на індивідуальну та суспільну.

Моральна свідомість існує також у вигляді цінностей. Моральні почуття та уявлення проявляються в різноманітних діях, у яких і виражається ставлення до інших людей, до суспільства в цілому та до самого себе. Моральні відношення являють собою моральну практику. В процесі цих відношень втілюються моральні цінності, життя людини співвідноситься з вищими цінностями. Моральні відносини виникають не стихійно, а цілеспрямовано та вільно, вони є компонентом господарських, політичних та сімейних відносин, залежать від характеру стосунків особистості та суспільства, політичного устрою, основ економічного життя, особливостей культури та релігії.

Для розуміння змісту моралі важливе місце відіграє виявлення функцій, які вона виконує, а саме:

- 1) Функція оцінки. Її специфіка полягає в тому, що оцінка проводиться через призму особливих понять моральної свідомості (сутність співставляється з необхідністю). Моральні оцінки носять універсальний характер та поширюються на всі сфери життєдіяльності людини.
- 2) Пізнавальна, яка проявляється, коли особа оцінює чужі чи власні вчинки та отримує уявлення про внутрішній світ як власний, так і іншої людини.
- 3) Світоглядна функція. Мораль не може зводитися до простих норм. Вона повинна визначати ці норми, вказувати, коли їх слід виконувати.
- 4) Виховна функція – одна із найважливіших. Без процесу виховання – неперервного, інтенсивного та цілеспрямованого - неможливе існування

суспільства, становлення окремої особистості. В центрі виховання є моральне виховання, яке і формує духовний стержень особистості.

- 5) Регулятивна функція є своєрідним синтезом всіх інших функцій, оскільки основне завдання моралі полягає в спрямованості думок та дій однієї людини. Мораль надає людині найглибші та найважливіші орієнтири. Специфіка регулятивної функції полягає в тому, що мораль регулює всі сфери життєдіяльності людини., здійснюється, спираючись на авторитет суспільної думки та морального переконання (перш за все совість) людини.

Враховуючи визначення моралі, її структуру, можна визначити поняття та види морального конфлікту. На думку О.Ю.Смірнкової внутрішній моральний конфлікт слід розглядати з точки зору поділу душі (психіки) людини на три частини: розумну, чуттєву та вольову. Перша з них – поняття, уявлення про добро та зло, зобов'язання та совість, вищі цінності та благо. На цьому рівні конфлікт виникає в тому випадку, якщо людина починає відчувати, що ті дії, які вона чинить, стараючись наслідувати отримані в дитинстві принципи, не зовсім відповідають глибинним суспільним принципам моралі. Причиною цього може служити видозмінене сприйняття моральних принципів батьками, які першими дають уявлення про вищі цінності дитині. В ранньому дитинстві кожна людина постійно вислуховує настанови про те, що можна робити, а що ні. Більша частина з цього продиктована здоровим глуздом. Одночасно люди засвоюють обов'язкові правила поведінки морального характеру. І якщо доросла людина розуміє, що все суспільство його вчинки вважає «неправильними», але разом з тим вони відповідають його моральним принципам, то настає моральний конфлікт, вирішити який можна шляхом самоаналізу та аналізу загальноприйнятих вищих цінностей та моральних правил. Ці моральні правила спрямовані на регулювання поведінки, яка стосується і інших людей. Доросла людина вчиться приймати до уваги інтереси інших людей, і, таким чином, відповідати соціальним стандартам. Друга частина – моральні почуття. Роль почуттів також велика – в них акумулюються моральний досвід. Саме вони вловлюють

ті відтінки вчинків, ситуацій, які «холодний розум» просто не помічає. Вони також являються важливим стимулятором тих чи інших дій, перетворення намірів у конкретні вчинки. Для повноцінного морального життя необхідна гармонійна взаємодія розуму та почуттів, адже вони не існують ізольовано одне від одного, а разом утворюють моральні переконання особистості. Третя частина – воля, яка проявляється в стійкості, рішучості, в певному психічному настрої та готовності до конкретних вчинків. Всі три частини повинні бути в гармонійному поєднанні, а якщо гармонія порушується, то може виникати внутрішній моральний конфлікт. Слід також відзначити, що іноді в структуру моральної свідомості включають також віру в перевагу добра, справедливості, в існування вищих моральних цінностей, інтуїцію як прозріння в розумінні суті моральних явищ, потреб [54].

Виділяють наступні характеристики морального конфлікту [4]:

- Проявляється в результаті взаємодії елементів внутрішньої структури особистості;
- Сторонами морального конфлікту виступають різнопланові інтереси, цілі, мотиви та бажання, які одночасно існують в цій структурі особистості;
- Виникає лише тоді, коли сили, які діють на особистість, є рівновеликими. В іншому випадку людина із двох сторін вибере ту, яка є привабливішою (із бід – меншу, із благ – більше, а винагороді віддасть перевагу перед покаранням);
- Будь-який моральний конфлікт супроводжується негативними емоційними проявами.

Моральним конфліктам властиві певні особливості, які слід враховувати при його виявленні. До таких особливостей відносять:

- Невідповідність загальній структурі конфлікту (немає суб'єктів конфлікту як чітко виражених окремих особистостей чи груп);
- Специфічність форм протікання та прояву (можливе протікання у формі важких переживань, супроводжується страхом, депресією, стресом, спричиняє невроз);

- Латентність (його не завжди легко визначити, можливі варіанти, що людина сама навіть не знає, що перебуває в стані конфлікту).

Провідною особливістю моральних конфліктів є те, що в ситуації яка складається, вибір будь-якого вчинку як слідування тій чи іншій нормі моралі, веде до порушення іншої норми. Складність полягає не в тому, що людина може не знати деяких норм моралі, через що не може зробити вибір, через що не хоче зробити вибір, а в тому необхідності розв'язувати зіткнення цих вимог [22].

Ще однією специфічною особливістю морального конфлікту є неможливість відмовитися від вибору. Невтручання, бездіяльність - це також вибір, пов'язаний з моральною відповідальністю. У ситуації морального конфлікту наявний зв'язок свободи волі з пізнанням необхідності. Для того, щоб правильно, морально вчинити і розв'язати конфлікт, необхідно глибоке знання моральних цінностей, вміння передбачити наслідки свого вчинку і усвідомлювати те, що саме ти маєш взяти на себе максимальну долю відповідальності. Моральний вибір визнається правильним якщо буде враховано всі або принаймні найбільш значущі наслідки, які може передбачити людина, яка обирає ці засоби. У будь-яких діях враховуються перш за все їх безпосередні наслідки. Проте, ці наслідки можуть мати значення як для самої людини, так і для інших людей, зокрема, суспільства [17].

Існують два види моральних конфліктів – зовнішні та внутрішні. Зовнішні виявляються як гострі моральні суперечності між людьми. Вони відображають розходження спрямованості ціннісних орієнтацій окремих особистостей, соціальних груп та суспільства. Для зовнішнього морального конфлікту характерним є відкидання та абсолютне заперечення правильності протилежних переконань, поглядів, цінностей та ідей. Доволі відмінною виступає природа внутрішніх моральних конфліктів. Їх джерелом є складність, різнохарактерність самих мотивів особистості, що знаходяться у підпорядкуванні та супідрядності один до одного. Специфіка внутрішнього

морального конфлікту полягає в тому, що для нього характерною є боротьба цінностей, норм, мотивів, які особистість визнає правильними [22].

Моральний конфлікт не може виникнути на порожньому місці. Людина живе в соціальному світі, залучена в різноманітні суспільні відносини, які впливають на неї з різних напрямків та із різним знаком. Іншими словами, жити в суспільстві та бути вільним від нього неможливо. З іншої сторони будь-яка особистість прагне до свободи та самореалізації. Це об'єктивне протиріччя між особою та суспільством визначає появу різних моральних конфліктів. Всі причини моральних конфліктів можна поділити на три групи:

1. Внутрішні причини, зумовлені самою особистістю.
2. Зовнішні причини, спричинені положенням особистості в групі.
3. Зовнішні причини, обумовлені положенням особистості в суспільстві.

Серед основних внутрішніх причин моральних конфліктів можна виділити наступні:

- Протиріччя між потребою та соціальною нормою;
- Протиборство мотивів, інтересів та потреб;
- Протиріччя соціальних ролей;
- Боротьба соціальних цінностей та норм;
- Порушення ідеологічних цінностей, етичних норм, традиційних правил та уявлень про справедливість.

Для виникнення морального конфлікту необхідно, щоб вказані протиріччя набули глибокого особистісного змісту, адже якщо цього не буде, то людина може не надати їм суттєвого значення [39].

Внутрішні умови зводяться до протиріч між різними мотивами та відношеннями особистості, наприклад обов'язку та особистих інтересів, можливостей та прагнень особистості. Так, ситуація смертельної небезпеки на війні не викликає конфлікту ні тоді, коли мотив обов'язку переважає над мотивом особистої безпеки, ні тоді, коли мотив обов'язку взагалі відсутній. Конфлікт при смертельній небезпеці виникає лише в результаті боротьби цих двох мотивів. Точно так само труднощі та перепони при задоволенні мотивів

викликають конфлікт лише в тому випадку, якщо ці труднощі породжують які-небудь нові протилежні мотиви. Суспільні заборони також викликають конфлікт лише тоді, коли вони усвідомлюються як необхідні, справедливі [37].

Зовнішні причини, які зумовлені положенням особистості в групі можуть бути різними. Існує чотири види ситуацій, які викликають конфлікт:

1. Фізичні перешкоди, що не дають можливості задовольнити основні потреби особистості;
2. Відсутність об'єкту, який необхідний для задоволення потреби;
3. Фізіологічні особливості та обмеження;
4. Соціальні умови;
5. Поведінкові фактори учасників групи: агресивність, безвідповідальність, власність, демонстративність, егоїстичність.

Коли потреба особистості в повазі не зустрічає розуміння, коли немає свободи, або властиве почуття «чужих» в певній групі людей через ставлення до нас деяких осіб – можливе виникнення стану фрустрації – переживання невдачі, блокування цілеспрямованої поведінки [39].

Зовнішні причини, що обумовлені положенням особистості в суспільстві пов'язані із макросистемою та своїми коренями сягають характеру суспільного устрою, соціальної структури суспільства, його політичного та економічного життя. До них, зокрема, відносять [39].

- Протиріччя між стимулюванням наших потреб та фактичними перешкодами на шляху до їх задоволення (рекламування в засобах масової інформації певних доволі дорогих товарів чи послуг, проте реальне здійснення цих потреб жорстко обмежено);
- Протиріччя між проголошеною свободою людини та всіма її фактичними обмеженнями (суспільство говорить його члену, що він вільний та може будувати своє життя, отримувати все, в дійсності ж для більшості людей досягнення бажаного є просто не реальним. В результаті особа вагається між мнимою безмежною владою для вибору власної долі та відчуттям повної безпомічності);

- Перекручення та не достаток інформації, багатозначність її сенсу, недостатня репрезентативність інформації (помилки експертів, свідків);
- Структурні чинники: статусні відмінності, традиційні погляди,
- Розподіл ресурсів, послуги та товари, контракти, авторитет осіб, повага до старших та інші соціальні норми);
- Фактори відношень: баланс сили, очікування сторін, сумісність, вклад кожного у стосунки).

Моральний конфлікт – це переживання, яке веде до стану дезінтеграції, що проявляється в загостренні раніше існуючих чи у виникненні нових протидій між різноспрямованими цінностями особистості, та вимагає вирішення [4].

Виявляють умови переходу протиріч та суперечностей в конфлікт:

- особистісні (внутрішні) – складність внутрішнього світу, розвинена ієрархія потреб, мотивів та цінностей, високий рівень розвитку почуттів, здатність до самоаналізу та рефлексії;
- ситуативні (зовнішні та внутрішні) – протиріччя, кризовість соціокультурного простору, значимість різноспрямованих цінностей, суб'єктивне відчуття невирішеності ситуації.

Конфлікт виникає в тих випадках, коли особистості як суб'єкту життєвого шляху важко об'єктивізувати «загрозу» внутрішньому світу та протистояти їй, не може самостійно вирішити проблемну ситуацію.

При створенні загальної класифікації моральних конфліктів виникає необхідність ввести поняття, які розширяють уявлення про особистісні цінності, які вступають в конфлікт. До них належать: ціннісні орієнтації (ЦО) – елементи свідомості особистості, в яких виражаються життєві цілі та світоглядні орієнтири; ціннісні стереотипи (ЦС) – інтеріоризовані очікування, які висувають до особистості ті чи інші соціальні групи та суспільство в цілому; ціннісні ідеали (ЦІ) – кінцеві орієнтири розвитку цінностей особистості в її уявленні. Оскільки ЦО, ЦС та ЦІ можуть не до кінця

усвідомлюватися та відображатися в свідомості людини, а також змішуватися, створюючи дисонанс між задекларованими та реально діючими цінностями, що в свою чергу може порушувати адекватну рефлексію людиною її власних цілей, потреб, мотивів та приводити до моральних протиріч та конфліктів.

Аналіз основних областей зіткнення ЦО, ЦІ та ЦС дає можливість виділити наступні види внутрішнього морального конфлікту: 1. Конфлікт між ціннісними орієнтаціями та ціннісними стереотипами (ЦО-ЦС): це інтеріоризована версія конфлікту, що виникає між особистістю та суспільством в тому разі, коли ціннісні уявлення особистості відрізняються від норм та правил суспільства, де вона проживає; 2. Конфлікт між ціннісними ідеалами та ціннісними стереотипами (ЦІ-ЦС): полягає в підміні власних ідеалів нормами та правилами соціальної ролі, яка дозволяє людині бути ефективною, успішною та значимою в групі; 3. Конфлікт між ціннісними орієнтаціями та ціннісними ідеалами (ЦО-ЦІ): зазвичай протікає на несвідомому рівні та є одним із найскладніших, так як зачіпає глибинні структури, що є важливою складовою існування особистості в світі [39].

Специфічною особливістю моральних конфліктів є також її особистісний характер. Без сумніву, моральні конфлікти є різновидом соціальних протиріч, виникають за об'єктивних причин, які закладені в соціальній структурі суспільства та особистості. Моральні конфлікти виникають не в волі їх носіїв. Вони об'єктивні в тому сенсі, що той чи інший спосіб їх вирішення нерівнодушний для оточуючих, для колективу та суспільства, він зачіпає інтереси не лише носія конфлікту, але і інших людей, набуваючи суспільного значення. Ареною, на якій розігрується драма морального конфлікту є арена свідомості, адже особа повинна сама визначати свою позицію, спосіб виходу із конфлікту, мотивувати свою лінію поведінки в ситуації, яка склалася. Саме з глибоко особистісного характеру моральних конфліктів витікають їх деякі психологічні особливості. Однією з них є те, що моральна колізія не просто усвідомлюється, але гостро та негативно переживається. Люди бажають, щоб внутрішній конфлікт, який роздирає їхню

свідомість, якимось чудовим способом перетворився на зовнішній, щоб тим самим зберегти цілісність та гармонійність моральної свідомості. Ці надії виявляються ілюзорними, та з часом «відкладений» чи прикритий конфлікт поступово загострюється, та рано чи пізно розгоряється з більшою силою [63].

1.2. Стилi поведінки особистості в умовах морального конфлікту та способи його вирішення

Стилів поведінки особистості в умовах морального конфлікту є чимало. Вони залежать від багатьох чинників, зокрема: рівня усвідомленості конфлікту, соціально-психологічних особливостей конкретної особистості, ціннісних орієнтацій, віку, рівня морального розвитку, особливостями напрямку діяльності та його специфічними умовами.

Вивчаючи генезис незалежної поведінки, як однієї із конкретних форм розвитку особистості Е.В.Субботський експериментально довів, що елементи незалежної поведінки проявляються не, як це вважалося, у підлітково-юнацькому віці, а вже в молодших школярів. Спочатку вони вербально оцінюють морально неправильну діяльність, а пізніше закріплюють її діями. Під «незалежною поведінкою» (вчинком) розуміють поведінку, яка здійснюється при чиненні опору на раніше засвоєний досвід в умовах, коли цей досвід розходиться з поведінкою (поглядами) іншої людини [56].

В ситуаціях, коли особі необхідно проявити незалежність та стійкість власної думки по відношенні до дій, думок чи поглядів інших людей викликають моральний конфлікт. На думку Е.Субботського можна виділити три типи (стилi) поведінки в умовах морального конфлікту [56]:

- Морально стійка чи егоїстично стійка, незалежна поведінка – коли провідний мотив, цінності та уявлення будуть сильніше додаткового, а поведінка особи в умовах морального конфлікту буде більш однозначною, коливання в момент вирішення конфлікту слабо виражені або відсутні.

- Нестійкий тип поведінки визначається тоді, коли втягнені в конфлікт мотиви рівні за силою впливу, і саме тут особа відчуває найбільші коливання, а процес вирішення конфлікту носить найбільш розгорнений та тривалий характер.
- Проміжний тип поведінки, помірно стійкий, характеризується незначними коливаннями.

Виділяють прояви морального конфлікту [39]:

- На поведінковому рівні – зниження адаптивної діяльності, невротичні та фрустраційні реакції, регресія, поспіх та рушійна діяльність (соціальна дезадаптація, кримінальна поведінка, алкогольна та наркотична залежність);
- На емоційному рівні – психологічний дискомфорт, невпевненість та безпорадність, почуття тривоги та провини, невдоволення та озлобленість по відношенні до уявних та реальних «винуватців зла», агресивність;
- На когнітивному рівні – порушення цілісності «Я», витіснення узагальнених моральних відношень особистісними мотивами та перехідними орієнтирами, блокування доступу до досвіду особи.

Перечислені прояви конфлікту можуть усвідомлюватися особистістю (вона розпізнає особливості ситуації, виявляє негативні та позитивні сторони, визначає сенс та значення того, що відбувається), або бути неусвідомленими (використовуються захисні механізми, що обмежують активність та скорочують сфери діяльності). В деяких випадках неусвідомлений конфлікт може перерости в кризу. Виявлені основні причини переходу конфлікту в кризу:

- а) Порушення внутрішньої єдності свідомості, яке є головною життєвою необхідністю суб'єкта;
- б) Звуження фокусу свідомості – людина втрачає здатність вийти із конфліктної ситуації, його життя концентрується в точці «тут і тепер», він здійснює рух по колу, переживає кризу в рамках замкнутого простору.

На думку Анциферової Л.І. можна виділити наступні дві великі групи способів вирішення моральних конфліктів – конструктивні та деструктивні способи вирішення морального конфлікту, які наведені в таблиці 1.

Таблиця 1. Способи вирішення моральних конфліктів

Деструктивні рішення	Конструктивні рішення
1. Заперечення, уникнення конфлікту (зменшення активності, скорочення сфери діяльності, крайній варіант – невроз, психосоматика, психоз)	1. Розширення меж свідомості (формування нових ціннісних відносин шляхом подолання «стану підвішеності»)
2. Формально-спонтанний вибір з наступним обезціненням одного з полюсів цінностей	2. Усвідомлений вибір цінностей (перенавчання, звернення за допомогою ззовні, переорієнтація, переосмислення ситуації)
3. Витіснення, «викидання» конфлікту із свідомості (захисні механізми, ригідність мислення, витіснення рішення на майбутнє, відмова від відповідальності)	3. Створення нових цінностей (авторство, пропонується нова цінність, яка «розв'яже» конфлікт)

Перший спосіб вирішення конфліктів (і конструктивний, і деструктивний) пов'язаний зі зміною свідомості: це або «невпускання» конфлікту в психічний простір особистості, що виражається у відмові помічати протидію цінностей, або розширення меж свідомості та змінення ставлення до конфлікту. Другий спосіб пов'язаний з вибором, який робить особистість: це або формальне надання переваги одній із наявних ціннісних альтернатив, або активний усвідомлений вибір, що відрізняється розгорненою аргументацією суб'єктивних основ. Третій спосіб вирішення об'єднує перший та другий: конфлікт усвідомлюється, але особистість або витісняє цінність, яка знаходиться в протидії, відмовляється від неї чи використовує захисні

механізми, або виробляє нову цінність, яка «знімає» існуючий конфлікт. Конструктивні наслідки вирішення конфліктів характеризують ефективність та творчість життєдіяльності особистості, деструктивні виявляють її слабке, безпомічне та неоправдане «Я» [2].

На основі аналізу експериментальних досліджень життєвих стратегій особистості Л.І.Анциферової, можна виділити два протилежні типи особистості: «активний» – схильний вирішувати моральний конфлікт конструктивно; «пасивний» – схильний до деструктивного вирішення, що застосовує захисні механізми та займає позицію вичікування. Дані типи особистості співвідносяться з такими характеристиками суб'єкта життєвого шляху, як рефлексивність, активність та авторство.

1.3. Соціально-психологічні особливості осіб юнацького віку

Юнацький вік – період життя людини між підлітковим віком та дорослістю. В структурі загальної вікової періодизації він знаходиться на проміжку від 15 до 21 року.

В юнацькому віці в основному завершується фізичний розвиток організму, статеве дозрівання, закінчується формування та функціональний розвиток тканин та органів. Щодо емоційно-вольової сфери та пізнавальних процесів, то в юнацькому віці покращується загальне емоційне самопочуття, зменшується імпульсивність, з'являється вищий самоконтроль та внутрішнє гальмування, настає період інтелектуального сп'яніння (підйом інтелектуальної активності, початок діалектичного мислення), зростання пам'яті (особливо словесно-логічного запам'ятовування) та вибірковості уваги, які залежить від спрямованості інтересів особистості [32].

Згідно з поглядами психосоціальної теорії Е.Еріксона в осіб юнацького віку виникає внутрішній конфлікт між особистісним самовизначенням та рольовою невизначеністю, постає питання «Хто Я?». Головним завданням юнацтва є формування адекватної особистісної ідентичності, самовизначення,

що забезпечує зв'язок минулого, теперішнього та майбутнього. Джерелами ідентичності можуть виступати: самопізнання, референтна особа чи група. На думку Марсія (продовжуючи ідеї Е.Еріксона) є 4 статуси ідентичності, а головним критерієм визначення того чи іншого виду ідентичності виступає здатність особи брати на себе відповідальність за власне життя (стосовно професійного вибору, морально-етичних цінностей, політичних та релігійних переконань) та проходження кризи ідентичності. Виділяє наступні статуси ідентичності:

- наперед визначена ідентичність – прийняла зобов'язання стосовно кар'єри, системи цінностей, однак кризи не було, немає тривоги, дії послідовні та стабільні, але часто особа нерішуча та має нижчу самоповагу;
- дифузна ідентичність – не прийняла ніяких зобов'язань та не пройшла кризи, характеризується недостатньою мотивацією, зазвичай спостерігається в тих осіб, батьки яких не надто ними цікавилися або відкидали;
- стадія мораторію – особа переживає кризу ідентичності, знаходиться в процесі прийняття рішень та зобов'язань, молода людина шукає себе. Збігається з кризою юнацького віку, призначена, щоб дати позитивний життєвий досвід;
- досягнена ідентичність – криза ідентичності минула, рішення прийняті самостійно та молода людина взяла на себе зобов'язання.

Пройшовши кризу ідентичності особи юнацького віку самовизначаються [11].

Завдання юнацтва - поєднання окремих аспектів Я-концепції в цілісний образ. До аспектів Я-концепції входять:

- досягнення самоповаги (зростання відчуття власної повноцінності, зменшення рівня навіюваності),
- усвідомлення власної унікальності та неповторності (цінується унікальність як спосіб відрізнення від інших),
- пошук сенсу життя.

Поєднавши аспекти Я-концепції в цілісний образ, само сприйняття юнаків стає стійким, зникає ситуативність та суперечливість [11].

Юнацький вік характеризується завершення морального розвитку особистості. Ж.Піаже, роблячи основний акцент на вивченні внутрішнього боку відповідальності, розробив двостадійну схему відповідальної поведінки, де визначав відповідальність як один із окремих аспектів загального процесу морального розвитку. На думку автора, розвиток відповідальності у дитини йде від об'єктивного до суб'єктивного напрямку. Діти засвоюють зразки соціальної поведінки спочатку завдяки пізнанню і виконанню правил різних ігор. Важливу роль під час переходу від об'єктивної відповідальності до суб'єктивної відіграє кооперація, співробітництво. Піаже виокремив сім стадій розвитку моралі на прикладі засвоєння дітьми правил гри, що поділяються на дві основні групи («куці») - «практичні правила» (4 стадії) і «усвідомлення правил» (3 стадії). Пізніше виділені «куці» сформулювалися у дві стадії морального розвитку індивіда: морального реалізму й автономної моралі. Моральний реалізм переборюється до 8-9 років. До 11-12 років у дитини формується автономна мораль [46].

Центральним моментом морального розвитку осіб юнацького віку є процес переоцінки – здатність глянути на світ іншим поглядом та створити систему цінностей, відмінну від батьківської. Кольберг відзначає, що для осіб цього віку є характерним постконвенційний рівень морального розвитку, коли особа спирається на власні, самостійно вироблені моральні принципи. Цей рівень має 2 стадії: 1 – мораль суспільної домовленості (єдність соціального договору та індивідуальних прав людини, визнання вищого закону, якого слід дотримуватися задля загального блага, мотивом виступає завоювання уваги); 2 – універсальні етичні принципи (дотримання моралі, орієнтованої на закони власної совісті та етику індивідуальних принципів, суддею виступає лише власна совість). Дослідник пов'язує рівень розвитку відповідальності з розвитком здатності взяти на себе ту чи іншу роль, соціальну позицію, що забезпечується рівнем розвитку інтелекту. На думку Л.Кольберга, досягнення

визначеного рівня морального розвитку передбачає специфічний досвід взаємодії із соціальним середовищем, а моральна свідомість сприяє наявності можливостей для взяття на себе різних ролей.

В юності готовність до встановлення особливих стосунків з іншими людьми особливо яскраво проявляється у дружніх стосунках. Дружба – вид стійких, індивідуально-вибіркових міжособистісних стосунків, що характеризується прив'язаністю учасників, підсиленням процесів афіліації, взаємними очікуваннями почуттів та прийняття у відповідь. Дружбі характерні: особистісний характер, добровільність та індивідуальна вибірковість, внутрішня близькість, інтимність та стійкість [12].

В юності дружба набуває найбільшої інтенсивності, коли відмічається виключна значимість стосунків з друзями, велика частота зустрічей та об'єм спільно проведеного часу. Друг стає людиною, яка дає необхідну психологічну інформацію для інтеграції різних проявів Я, інформацію яка підтверджує дійсність, правдивість, реальність існування Я іншої людини як для неї самої, так і для всіх інших людей. М.Гамезо виділяє наступні функції дружби: забезпечення розваг, сприяння соціалізації, підвищення статусу особи в групі, набуття сексуального досвіду, пошук майбутнього шлюбного партнера. Дружба, як і всі міжособистісні стосунки, може піддаватися кризам, пов'язаним з втратою впевненості в іншій людині. Подолання криз такого роду – складний момент в розвитку молодої людини, адже для юнаків значущим є наявність вірних друзів, на яких можна покластися, коли ніхто тебе не розуміє. Часто для вирішення цих криз необхідний посередник, який надасть можливість вернутися до джерел кризи, уточнити та переглянути свої позиції. Дружба має моральну природу. Втрачена одного разу довіра не відновлюється ніколи. Моральна природа дружби полягає в її безкорисності, в її безпосередньому («безпредметному») ставленні людини до людини [11].

У визначеннях дружби переважають два мотиви: 1. Вимагання взаємодопомоги та вірності та 2. Очікування співчутливого розуміння зі сторони друга. Орієнтація на дружбу з ровесниками говорить про прагнення

до більш-менш рівних відносин. Така дружба заснована на принципах подібності та рівності. Вибір більш старшого друга виражає потребу в прикладі, опіці, керівництві. Орієнтація на молодшого зустрічається рідше. Дружба з молодшими сприймається швидше як доповнення дружби з однолітками, ніж як альтернатива. Дружба не буває однаковою, а має вікові, статеві та індивідуально-типологічні особливості [28].

Зазвичай, в юнацькому віці поняття дружби невіддільне від поняття любов, кохання. Дружба може перейти в любов, а на місці товариських та дружніх відносин можуть виникати залицяння. Юнацькі мрії про любов відображають, перш за все, потребу в емоційному теплі, розумінні, душевній близькості. З однієї сторони любов мислиться як потреба та бажання у власності, а з іншої – любов є потребою в безкорисній самовіддачі.

Разом з тим в осіб юнацького віку зменшується вплив референтних осіб на самооцінку хлопців, а на самооцінку дівчат – зростає, особливо друзів та мами. Самооцінка стає відносно стійкою. Поведінка та діяльність багато в чому визначається особливостями самооцінки. Так, при завищеній самооцінці часто виникають конфлікти з оточуючими. Також самооцінка викликає важливий вплив на самовиховання осіб юнацького віку – оцінюючи свої особливості та можливості в порівнянні з іншими можна скласти програму самовиховання [11].

Досягнення певної автономії та незалежності від батьків є головним психосоціальним завданням юнацтва. Юність – це вік очікувань, припущень власних досягнень у професійній та особистій сферах та вік реальної перевірки своїх можливостей і практичної реалізації задуманого. Людина цього віку вже має можливість перебувати в різному оточенні (коло спілкування значно розширюється), випробувати різні соціальні ролі, перевірити свої соціальні знання, нові або набуті на попередніх етапах її розвитку.

Щодо деяких важливих моментів, які характеризують вікові особливості прийняття рішень щодо кар'єри в юнацькому віці, то перш за все, це необхідність прояснення для себе своїх власних цілей, які викликають

величезну мобілізацію сил на тривалий час – на марафон трудової діяльності. конкретні цілі таких властивостей не мають, після їх досягнення швидко наступає спад активності. Крім того, в прийнятті рішення про кар'єру важливе місце відводиться соціально-психологічному реалізму – здатності визначити відповідність свого Я тому соціальному простору, який передбачає вибрана кар'єра. Не останню роль в цьому відіграють два найважливіші психологічні утворення: концепція життя людини та Я-концепція, де ступінь ідентичності Я самому собі є тією силою, яка буде визначати успіх в здійсненні намірів відносно всього життя людини.

Дослідження Л.А.Головей показало, що на професійне самовизначення, загальне перспективне планування життя суттєво впливає стать та індивідуально-психологічні особливості. Так, у юнаків на професійне самовизначення впливають фактори далекої перспективи: чим більше визначені плани на подальше життя, тим вищий рівень сформованості професійного плану та ступінь впевненості в професійному виборі. У дівчат життєве та професійне самовизначення не пов'язані між собою, для них характерні висока емоційність та ситуативність самовизначення, менш цілісний світогляд. У юнаків професійне самовизначення гармонійно входить та формується в руслі загальної життєвої перспективи. Найближчі плани дівчат визначаються в основному пізнавальними інтересами, рівнем емоційної збудливості. У юнаків більший вплив викликають інтелектуальні показники (комбінаторне мислення, загальний рівень інтелекту) та рівень самоконтролю. На перспективне планування життя незалежно від статі впливають, в першу чергу, рівень сформованості самоконтролю та характеристики соціальної сміливості. У юнаків в такому плануванні також присутні інтелектуальні показники [64].

В юнацькому віці спостерігається висока індивідуальна стійкість та чітко виражена статева специфіка професійного типу. Серед дівчат переважають соціальний, артистичний та конвенціональний тип. Серед юнаків

- підприємницький, дослідницький та реалістичний. При цьому до моменту закінчення школи професіональний тип особистості достатньо сформований.

В юнацькому віці ситуація формування «Я» змінюється: орієнтація одночасно на декілька значимих інших робить психологічну ситуацію невизначеною, проти річною, часто внутрішньо конфліктною. Несвідоме бажання позбутися від дитячих чи нав'язаних дорослими ідентифікацій активізує рефлексію та почуття власної неповторності. Саме тому для юності характерне почуття самотності та страх самотності. На думку Кона є такі причини самотності: нездатність залишатися одному, низька самоповага, яка проявляється в заниженій самооцінці, соціальна тривожність, невпевненість у спілкуванні, сором'язливість, комунікативна невмілість, недовіра до людей, які здаються ворожими та егоїстичними, внутрішня скованість, нездатність до саморозкриття, труднощі вибору партнера, нездатність зав'язати потенційні інтимні особистісні відносини, страх бути відкинутим, пов'язаний зі зниженою самоповагою та невдалим попереднім досвідом, сексуальна тривожність, синдром дисморфоманії (незадоволення власним тілом), боязнь емоційної близькості, невпевнена пасивність, постійні коливання, невизначеність в оцінці власних почуттів, нереалістичні очікування, орієнтація на сильно жорсткі норми та вимоги, нетерпимість та нетерпеливість. Таким чином юнацький вік характеризується рядом проблем, серед яких криза інтимності, почуття та страх самотності [9].

В емоційно-особистісному плані юнацький вік чутливий, так як йому властиві протиріччя образу «Я», внутрішнього світу, рівня приналежності та самооцінки. Норми психічного здоров'я для юнаків значно різняться від відповідних норм у дорослих. Характер почуття любові та прив'язання особистості залежить від її загальних комунікативних якостей. Комунікативні труднощі пов'язані не лише з нестабільним образом «Я», але й з статево-віковими та індивідуально-психологічними відмінностями. Певні проблеми виникають також у зв'язку з психосексуальними особливостями

юнаків, вирішення яких можливе при наявності таких характеристик, як само прийняття, позитивна, адекватна Я-концепція, позитивне само ставлення [32].

Юнацький вік – вік зростання сили Я, його здатності проявити та зберігати свою індивідуальність; в той же час завбачаючи основи для подолання страху страти свого Я в умовах групової діяльності чи інтимної близькості, дружби. Саме в цих умовах Я випробовує свою силу, через протистояння з іншими людьми, юнаки набувають чітких меж свого психологічного простору, захищаючи його від небезпеки руйнівної дії іншого. Небезпека цього періоду життя полягає в тому, що близькі відносини, суперництво та боротьба переживаються у зв'язку з людьми, які на них схожі – з однолітками. Це може спричинити порушення стосунків з однолітками, неприйняття самого себе та інших, самотність а після цього – страх перед близькістю. Може бути, що частково через це ранні шлюби є дуже вразливими, оскільки за ними стоїть страх самотності, а не переживання повноти життя.

Висновки до розділу 1

Отже, моральний конфлікт – це специфічна ситуація вибору між рівними для даної людини, але взаємовиключними моральними цінностями. Моральний конфлікт – це зіткнення моральних норм в індивідуальній та суспільній свідомості, що пов'язане з боротьбою мотивів та вимагає морального вибору. Існує багато теоретичних підходів до визначення поняття морального конфлікту, проте кожен з них розглядає моральний конфлікт в руслі специфіки свого напрямку. Виділяють наступні характеристики морального конфлікту: проявляється в результаті взаємодії елементів внутрішньої структури особистості; сторонами морального конфлікту виступають різнопланові інтереси, цілі, мотиви та бажання, які одночасно існують в цій структурі особистості; виникає лише тоді, коли сили, які діють на особистість, є рівновеликими. В іншому випадку людина із двох сторін вибере ту, яка є привабливішою (із бід – меншу, із благ – більше, а винагороді віддасть перевагу перед покаранням); будь-який моральний конфлікт супроводжується негативними емоційними проявами. Виділяють прояви

морального конфлікту (Михеева): на поведінковому рівні – зниження адаптивної діяльності, невротичні та фрустраційні реакції, регресія, поспіх та рушійна діяльність (соціальна дезадаптація, кримінальна поведінка, алкогольна та наркотична залежність); на емоційному рівні – психологічний дискомфорт, невпевненість та безпорадність, почуття тривоги та провини, невдоволення та озлобленість по відношенні до уявних та реальних «винуватців зла», агресивність; на когнітивному рівні – порушення цілісності «Я», витіснення узагальнених моральних відношень особистісними мотивами та перехідними орієнтирами, блокування доступу до досвіду особи. На думку Е.Субботського можна виділити три типи (стилі) поведінки в умовах морального конфлікту: морально стійка чи егоїстично стійка, незалежна поведінка – коли провідний мотив, цінності та уявлення будуть сильніше додаткового, а поведінка особи в умовах морального конфлікту буде більш однозначною, коливання в момент вирішення конфлікту слабо виражені або відсутні. Нестійкий тип поведінки визначається тоді, коли втягнені в конфлікт мотиви рівні за силою впливу, і саме тут особа відчуває найбільші коливання, а процес вирішення конфлікту носить найбільш розгорнений та тривалий характер. Проміжний тип поведінки, помірно стійкий, характеризується незначними коливаннями.

Юнацький вік – період життя людини між підлітковим віком та дорослістю. В структурі вікової періодизації він знаходиться на проміжку від 15 до 21 року. В юнацькому віці в основному завершується фізичний розвиток організму, статеве дозрівання, закінчується формування та функціональний розвиток тканин та органів. Щодо емоційно-вольової сфери та пізнавальних процесів, то в юнацькому віці покращується загальне емоційне самопочуття, зменшується імпульсивність, з'являється вищий самоконтроль та внутрішнє гальмування, настає період інтелектуального сп'яніння (підйом інтелектуальної активності, початок діалектичного мислення), зростання пам'яті та вибіркової уваги. Головним завданням юнацтва (за Еріксоном) є формування адекватної особистісної ідентичності, самовизначення. На думку

Марсія є 4 статуси ідентичності: наперед визначена ідентичність, дифузна, стадія мораторію, досягнена ідентичність.

Пройшовши кризу ідентичності юнаки самовизначаються. Завдання юнацтва - поєднання окремих аспектів Я-концепції в цілісний образ. До аспектів Я-концепції входять: досягнення самоповаги (зростання відчуття власної повноцінності), усвідомлення власної унікальності та неповторності, пошук сенсу життя. Центральним моментом морального розвитку осіб юнацького віку є процес переоцінки – здатність глянути на світ іншим поглядом та створити систему цінностей, відмінну від батьківської. Кольберг відзначає, що для осіб цього віку є характерним постконвенційний рівень морального розвитку, що спирається на власні, самостійно вироблені моральні принципи. Цей рівень має 2 стадії: 1 – мораль суспільної домовленості (визнання вищого закону, якого слід дотримуватися задля загального блага); 2 – дотримання моралі, орієнтованої на закони власної совісті та етику індивідуальних принципів. Зменшується вплив референтних осіб на самооцінку хлопців, а у дівчат, навпаки, зростає, особливо друзів та мамі.

Досягнення певної автономії та незалежності від батьків є головним психосоціальним завданням юнацтва. Юність – це вік очікувань, припущень власних досягнень у професійній та особистій сферах та вік реальної перевірки своїх можливостей і практичної реалізації задуманого. Людина цього віку вже має можливість перебувати в різному оточенні (коло спілкування значно розширюється), випробувати різні соціальні ролі, перевірити свої соціальні знання, нові або набутті на попередніх етапах її розвитку. Напевно, у людини цього віку не стає більше за певною тематикою подій, проте способів реагування на них та їхнього аналізу стає набагато більше. Це – збільшення життєвого досвіду.

Розділ 2. ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ ПОВЕДІНКИ ОСІБ ЮНАЦЬКОГО ВІКУ В УМОВАХ МОРАЛЬНОГО КОНФЛІКТУ

2.1. Опис групи, методів та методик дослідження

Виходячи з предмету та гіпотез дослідження необхідно дослідити такі показники, як: стиль поведінки особи в умовах морального конфлікту, стиль поведінки в конфліктних ситуаціях, рівень суб'єктивного контролю (локус-контролю), тенденцію поведінки особи в групі та особистісні фактори.

Для визначення стилю поведінки особи в умовах морального конфлікту вибрано процедуру експерименту. Експериментальне дослідження проводиться на основі експериментальної ситуації "Незалежність", яку модифіковано нами для осіб юнацького віку. В ній беруть участь 2 дорослих,

один з яких – експериментатор, інший – партнер досліджуваного по роботі (ним виступає вчитель школи), і особа юнацького віку – досліджуваний. Для дослідження використовується набір із 10 запитань та варіантів відповіді для них. Попередньо експериментатор навчає досліджуваного правилам роботи. Він пояснює, що необхідно дати відповідь на наступний перелік запитань, а саме вибрати правильний варіант із 3 запропонованих. Експериментальна ситуація складається з 2 послідовних серій.

В першій серії експериментатор запрошує партнера приєднатися до роботи, посадивши його поруч із досліджуваним. Перед кожним лежить перелік запитань та варіанти відповідей на них. Інструкція експериментатора: « Прошу вас відповісти на питання, які нам прислали з районного відділу освіти, щоб перевірити рівень знань учнів. Давайте (ім'я вчителя), ви допоможете вашому учневі, трохи йому підкажете, щоб він правильно відповів на питання. Але давайте, щоб ніхто про це не знав.» Попередньо (без відома досліджуваного) експериментатор домовляється з партнером про те, що той буде виконувати завдання так, як він покаже йому в протоколі.

Спочатку партнер говорить 2 правильні відповіді, а потім у випадковому порядку то правильний варіант, то неправильний (всього 10 дій). Метою першої серії є дослідження того, чи може досліджуваний проявити незалежність від помилкових відповідей дорослого партнера при виконанні дій одночасно з ним.

Метою другої серії є виявлення, чи здатен досліджуваний проявити незалежність в сфері вербальної поведінки, чи може він проконтролювати дії дорослого партнера і сказати експериментатору, як той виконує завдання. Склад учасників незмінний. Відмінність цієї серії полягає в тому, що питання та варіанти відповідей є лише в експериментатора і дорослого партнера.

Експериментатор в присутності досліджуваного нагадує партнеру програму, а потім дає досліджуваному інструкцію: «Давайте тепер перевіримо, чи самі вчителі володіють відповідними знаннями. Зараз ... (називає ім'я вчителя) буде відповідати на питання самостійно, а ти подивися

чи правильно він робить». Потім партнер правильно двічі відповідає, після чого по черзі виконує правильні та неправильні дії. Після кожної відповіді партнера експериментатор питає досліджуваного: "Правильно він відповів чи ні?". Всього виконують 10 дій.

Результати експериментального дослідження заносять в протоколи. При опрацюванні разом із якісним виконують ще й кількісний аналіз.

За даними вербальної поведінки вираховують коефіцієнт прихильності – К прих.:

$$K_{\text{прих.}} = \frac{H_B}{M_B} * 100 \%,$$

де H_B – кількість неправильних відповідей вчителя, які досліджуваний назвав правильними;

M_B – загальна кількість неправильних відповідей вчителя.

За даними реальної поведінки визначається коефіцієнт наслідування – К насл.:

$$K_{\text{насл.}} = \frac{H_p}{M_p} * 100 \%,$$

де H_p – кількість неправильних відповідей досліджуваного, здійснених вслід за вчителем;

M_p - загальна кількість неправильних відповідей вчителя.

К прих. та К насл. співставляються. На основі цього роблять висновки про стиль поведінки особи в умовах морального конфлікту. Перелік запитань обох серій містяться в Додатках.

Для дослідження особистісних факторів, що впливають на поведінку особи в умовах морального конфлікту використано методику багатofакторного дослідження особистості Р.Кеттелла (№ 187). Опитувальник розрахований для вимірювання 16 факторів особистості та дає багатогранну інформацію про особистісні риси. Досліджуваним пропонують відповісти на питання, вибравши один із запропонованих варіантів. Отримані дані звіряють з ключем та перевівши в стени заносять до протоколу. Інтерпретують отримані

результати на основі високих (8-10 стенів) чи низьких (1-3 стени) значень по кожному конкретному фактору. Методика містить наступні фактори:

- Фактор «А» – міра комунікабельності людини в групі: високі значення – афектотимія – особі притаманні такі риси, як сердечність, доброта, довірливість, добродушність, безпосередність, схильність приєднуватись та підпадати під вплив інших; низькі значення – шизотимія – особа некомунікабельна, жорстка, замкнена, байдужа, недовірлива, відстоює власні інтереси.
- Фактор «В» – рівень інтелекту: високі значення – високий інтелект – спостерігається абстрактність мислення, здатність інтелектуально пристосовуватися; низькі значення – низький інтелект – не може вирішувати абстрактних завдань, має ригідне та емоційно дезорганізоване мислення.
- Фактор «С»: високі значення – сила "Я" – емоційна стійкість, зрілість, витриманість, вміння керувати ситуацією; низькі значення – слабкість "Я" – емоційна нестійкість, мінливість у відносинах та нестійкість в зацікавленнях, підвищена втомлюваність.
- Фактор «Е»: високі значення – домінантність – наполегливість, самовпевненість, незалежність, непохитність; низькі значення – конформність – поступливість, пасивність, дипломатичність.
- Фактор «F»: високі значення – експресивність, сургенсія – життєрадісність, безтурботність, експресивність; низькі значення – стриманість, десургентність – розсудливість, поважність, песимістичність, обережність.
- Фактор «G»: високі значення – високе Супер-его – почуття обов'язку, стійкість, рішучість, дисциплінованість; низькі значення – низьке Супер-его – непостійність, неорганізованість, безвідповідальність.
- Фактор «H»: високі значення – пармія – сміливість, соціальна відвага, імпульсивність; низькі значення – тректія – нерішучість, невпевненість, делікатність, уважність до інших.

- Фактор «I»: високі значення – премія – ніжність, чуттєвість, ненадійність, нав'язливість; низькі значення – харрія – практичність, несентиментальність, реалістичність, самовпевненість, мужність.
- Фактор «L»: високі значення – протенсія – обережність у вчинках, настороженість, ревнивість, напруженість; низькі значення – алаксія – доброзичливість, терпеливість, з почуттям власної значущості.
- Фактор «M»: високі значення – аутія – мрійливість, ідеалістичність, швидка затоплюваність; низькі значення – праксенія – практичність, прозаїчність, надмірна прискіпливість до дрібниць, добросовісність.
- Фактор «N»: високі значення – дипломатичність – проникливість у стосунках, досвідченість, честолюбність; низькі значення – прямолінійність – наївність, прямолінійність, прямота і безтактність в поведінці.
- Фактор «O»: високі значення – гіпоманія – невпевненість в собі, чутливість до оцінок, надмірна вразливість; низькі значення – гіпертипія – безпечність, життєрадісність, енергійність, холоднокрівність.
- Фактор «Q1»: високі значення – радикалізм – критична налаштованість, аналітичність мислення, скептичне ставлення до авторитетів; низькі значення – консерватизм – поважність, сформованість поглядів та переконань, терплячість до труднощів.
- Фактор «Q2»: високі значення – самодостатність – самостійність, незалежність, винахідливість; низькі значення – залежність від групи – послідовність, безініціативність, потреба в соціальному схваленні.
- Фактор «Q3»: високі значення – висока самооцінка – точність, цілеспрямованість, контроль емоцій, вольовитість; низькі значення – низька самооцінка – суперечливість думок щодо власного Я, не може керувати собою та власною поведінкою, недисциплінованість.
- Фактор «Q4»: високі значення – висока Его-напруженість – енергійність, дратівливість, підвищена мотивація, зібраність; низькі значення – низька Его-

напруженість – спокій, незворушність, розслабленість, низька мотивація, в'ялість.

Інтерпретують отримані результати на основі високих (8-10 стенів) чи низьких (1-3 стени) значень по кожному конкретному фактору.

З метою визначення тенденцій поведінки особистості в групі застосовано методику «Q – сортування» В.Стефансона. Вона дає змогу визначити такі тенденції: Н – незалежність-залежність – означає внутрішнє прагнення людини до неприйняття стандартів та цінностей групи (соціальних та морально-етичних); К – компанійськість-некомпанійськість – свідчить про прагнення налагоджувати емоційні зв'язки в межах групи та поза нею, контактність, товарицькість; З – змагальність-втеча від змагань – прийняття боротьби, активне прагнення брати участь у груповому житті, включатися в конкурентні стосунки з іншими членами групи. При інтерпретації результатів, рівень прояву кожної із тенденцій визначається у наступному діапазоні: 1-6 балів – слабка міра вираження, 7-14 бали – середня вираженість, 15-20 балів – сильна вираженість тенденції.

Для визначення стилю поведінки особи у конфліктних ситуаціях вибрано методику діагностики схильності особистості до конфліктної поведінки К.Томаса. Адаптацію методики провела Н. В. Грішина. Вона містить наступні шкали, яким відповідають стилі (типи) поведінки особистості в конфліктних ситуаціях, а саме:

- Суперництво (конкуренція) як прагнення досягнути задоволення своїх інтересів та потреб всупереч іншим людям;
- Пристосування, що визначається як протилежне до суперництва принесення в жертву власних інтересів заради інших;
- Компроміс, як співвідношення між власними інтересами та цілями інших;
- Уникнення (втеча), що характеризується як відсутністю прагнення до кооперації, так і відсутністю тенденції до досягнення власних цілей;

- Співробітництво, коли учасники ситуації знаходять альтернативу, яка повністю задовольняє обидві сторони.

В опитувальнику кожен із п'яти можливих стилів поведінки описаний дванадцятьма судженнями про поведінку в конфліктній ситуації. У різних співвідношеннях вони сформовані у 30 пар, в кожній із яких респонденту пропонують вибрати таке твердження, яке є найбільш типовим для характеристики його поведінки. Результати опитування звіряють з ключем, та визначають, який із стилів є найбільш типовим для даної особи.

Для дослідження рівня сформованості суб'єктивного контролю, який пов'язаний з тим, наскільки людина відчуває себе сильною та відповідальною, а також із самоповагою, соціальною зрілістю та самостійністю, використано методику діагностики рівня суб'єктивного контролю (Локусу-контролю) Дж.Роттерра. Методика містить 7 шкал:

- Загальної інтернальності Із, яка показує міру відповідальності людини за власне життя та вчинки.
- Інтернальності в галузі досягнень Ід, що визначає рівень відповідальності за свої успіхи, досягнення та радісні події у житті.
- Інтернальності в галузі невдач Ін, яка показує міру відповідальності людини за негативні події та невдачі у житті.
- Інтернальності в сімейних стосунках Іс, що вказує на міру відповідальності за значимі сімейні події.
- Інтернальності у виробничих стосунках Ів, що визначає рівень відповідальності у виробничій діяльності, між особових стосунках на виробництві, та відносно кар'єри.
- Інтернальності у міжособових стосунках Ім, яка показує міру відповідальності у формальних та неформальних стосунках з іншими людьми.
- Інтернальності стосовно хвороби Іх, що вказує на рівень відповідальності за своє здоров'я та хвороби.

Загальний принцип при інтерпретації отриманих результатів полягає в тому, що після переведення «сирих» балів у стени, інтерпретують головним

чином низькі (1-3) та високі (8-10) значення. В свою чергу низькі результати свідчать про низький рівень суб'єктивного контролю, а саме екстернальність – відповідальність за події в житті особа перекладає на зовнішні обставини (випадок, інших людей). Високі результати говорять про високий рівень суб'єктивного контролю, тобто інтернальність – коли особа вважає, що значимі події в її житті, є наслідком її власних дій.

Маючи на меті визначити правдивість висловлювань досліджуваних застосовано методику діагностики самооцінки, мотивації одобрення (шкали брехні) Д.Марлоу та Д.Крауна. Дана методика містить лише одну шкалу – шкалу брехні. При опрацюванні результатів усі бали сумуються, даючи підсумковий результат. Високий показник вказує на високу мотивацію одобрення та, відповідно, високу готовність людини представляти себе перед іншими як такого, що відповідає соціальним нормам. Низькі показники можуть говорити як про неприйняття традиційних норм, так і про надмірну вимогливість до власної особи.

Тексти усіх використаних методик містяться у додатку А.

Для опрацювання результатів дослідження використано методи статистичного опрацювання даних, а саме:

- Кореляційний аналіз – для встановлення статистично значимих взаємозв'язків між результатами дослідження;
- Порівняльний аналіз – для порівняння результатів дослідження у хлопців та дівчат, а також за стилем поведінки в умовах морального конфлікту;
- Факторний аналіз.

Для індивідуального дослідження психологічних особливостей осіб юнацького віку в умовах морального конфлікту було відібрано наступну групу досліджуваних, а саме 60 осіб юнацького віку (16-17 років), які навчаються в Ямпільській та Пікулівській ЗОШ I-III ступенів Львівської області. Всі досліджувані походять із повних родин. Розподіл по статях рівномірний (30 хлопців та 30 дівчат).

2.2. Інтерпретація та аналіз отриманих результатів дослідження

2.2.1. Аналіз результатів експерименту

Провівши експериментальне дослідження та опрацювавши його, отримуємо K прих. та K насл. На основі цих коефіцієнтів робляться висновки про стиль поведінки особи в умовах морального конфлікту, а саме незалежний, залежний та проміжний. Чим нижчими є значення даних коефіцієнтів, тим більш незалежною є поведінка досліджуваних.

За результатами кількісного аналізу помітно, що в нашій групі досліджуваних спостерігається наступний розподіл за K прих., а саме: в хлопців юнацького віку він становить 40%, а у дівчат того ж віку – 27%. Ці порівняння та середньогрупові дані проілюстровано на Рис.2.1.

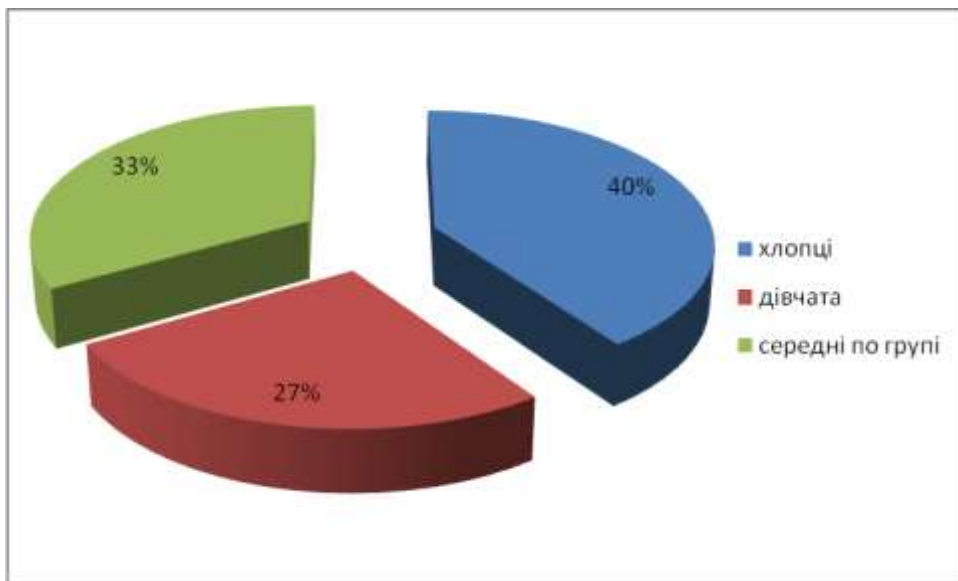

Рис. 2.1. Значення K прих., % у групі досліджуваних

В результаті цього можна зробити висновок, що у сфері вербальної поведінки дівчата виявляються більш незалежними у порівнянні з хлопцями. Це може означати, що дівчата юнацького віку мають тверезий погляд на речі, вербально відстоюють свою думку, рішучі, незалежні в судженнях та менше схильні підпадати під вплив оточуючих. Щодо хлопців, то у них дані показники є доволі нижчими.

Щодо К насл., то після аналізу результатів дослідження можна спостерігати незначні відмінності у значенні цього коефіцієнту в хлопців та дівчат, а саме – 35% та 32% відповідно. Це проілюстровано на Рис.2.2.

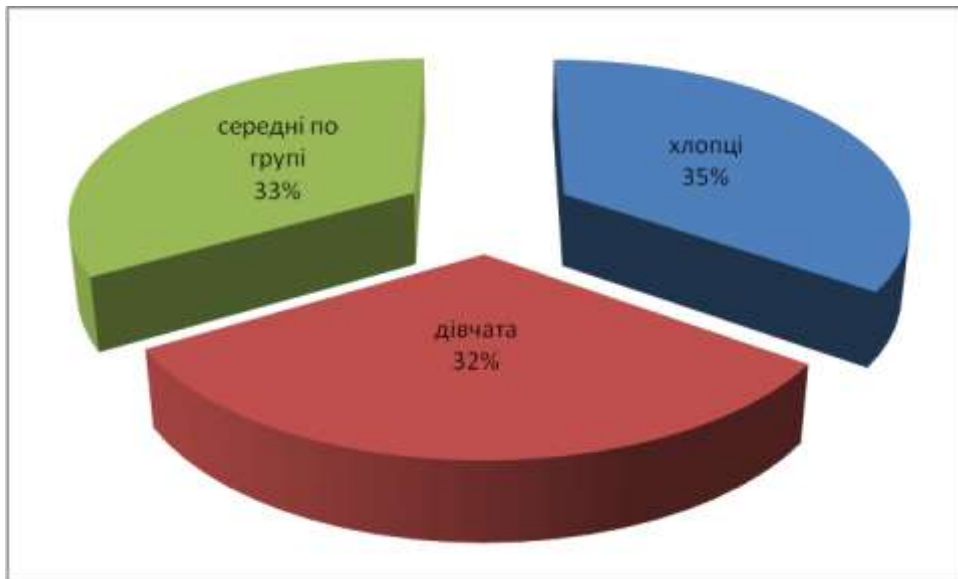

Рис.2.2. Значення К насл.,% у групі досліджуваних

Разом з тим показники К насл. є доволі низькими, що також може вказувати на те, що у реальній поведінці в осіб юнацького віку простежується незалежність та автономність по відношенні до впливу оточуючих, орієнтація в більшій мірі на власні переконання та установки, критичність мислення, витриманість та вміння реально оцінити ситуацію.

На основі К прих. та К насл. робимо висновок про те, який стиль (тип) поведінки притаманний особам юнацького віку в умовах морального конфлікту. Співставивши дані коефіцієнти, отримуємо наступні результати (Рис.2.3.), а саме: незалежний стиль проявляють 56,5% досліджуваних хлопців та 63,5% дівчат; проміжний стиль – 36,5% хлопців та 35% дівчат; залежний стиль – 7% та 1,5% відповідно.

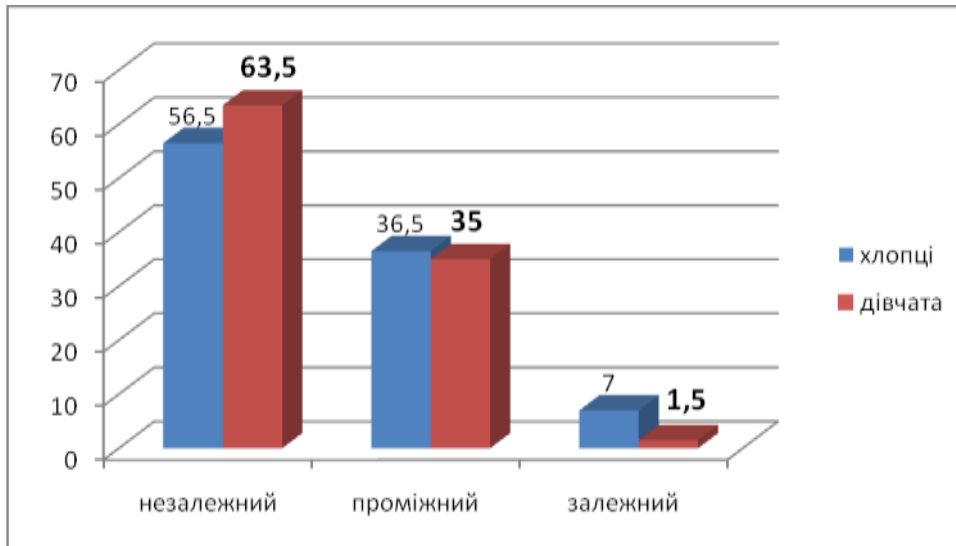

Рис.2.3. Порівняння середніх показників стилів поведінки в умовах морального конфлікту в досліджуваних осіб юнацького віку

Враховуючи такі показники, можна зробити висновки, що: переважна більшість осіб юнацького віку (враховуючи різницю по статі) проявляє в умовах морального конфлікту незалежну або морально стійку поведінку – провідний мотив якої, тобто цінності та уявлення є сильнішими за інші, а поведінка в момент конфлікту однозначна, коливання відсутні. Лише незначна частина досліджуваних проявляє нестійку або залежну поведінку – мотиви рівні за силою впливу, простежуються коливання, процес вирішення носить розгорнений та тривалий характер. Значна частина досліджуваних також застосовує проміжний тип поведінки, помірно стійкий та з незначними коливаннями.

У зв'язку з цим можна говорити про те, що вже на початку юнацького віку в особи є сформована моральна свідомість та моральна поведінка як на вербальному, так і на реальному рівнях. Вони можуть проявляти стійкість та незалежність власної поведінки в ситуаціях, коли відчуватиме боротьбу супідрядності мотивів, виділення головного з них та дій відповідно до цього. Юнаки реально оцінюють обставини ситуації, відстоюють власні інтереси та ідеї, мають почуття обов'язку, дотримуються моральних правил та стандартів.

2.2.2. Кореляційний аналіз даних

Для дослідження взаємозв'язків між стилем поведінки особи в умовах морального конфлікту, стилем поведінки в конфліктних ситуаціях, факторами особистості, рівнем локусу-контролю та тенденціями поведінки у групі, ми здійснили кореляційний аналіз даних. В результаті даного аналізу нами було встановлено наступні взаємозв'язки (на рівні значущості $p < 0,05000$):

- К насл,% та К прих, % встановлено прямий статистично значимий зв'язок ($r = 0,65$).

Ці дані підтверджують результати експериментального дослідження про взаємозв'язок коефіцієнтів, що визначають незалежність поведінки в умовах морального конфлікту, а саме К прих. – в сфері вербальної, а К насл. – в сфері реальної поведінки. Це може означати, що, якщо особа має низький рівень наслідування поведінки та думок, ідей, переконань та суджень інших, то вона також проявлятиме низький рівень прихильності до них і навпаки. В свою чергу можна говорити про те, що зі зростанням прихильності до особи, її поведінки та переконань, буде також зростати їх наслідування.

- Між К прих, % та :
 - ✓ К насл, % встановлено прямий статистично значимий зв'язок ($r = 0,65$);
 - ✓ Фактором «С» виявлено обернений статистично значимий зв'язок ($r = -0,26$);
 - ✓ Фактором «G» встановлено обернений статистично значимий зв'язок ($r = -0,26$);
 - ✓ Фактором «Q 2» виявлено обернений статистично значимий зв'язок ($r = -0,26$);
 - ✓ Шкалою інтернальності у міжособових стосунках Ім визначено обернений статистично значимий зв'язок ($r = -0,27$);
 - ✓ Тенденцією поведінки особи у групі «Незалежність» виявлено обернений статистично значимий зв'язок ($r = -0,36$).

Для ілюстрації таких взаємозв'язків варто розглянути Рис.2.4., на якому вони зображені за допомогою кореляційної плеяди.

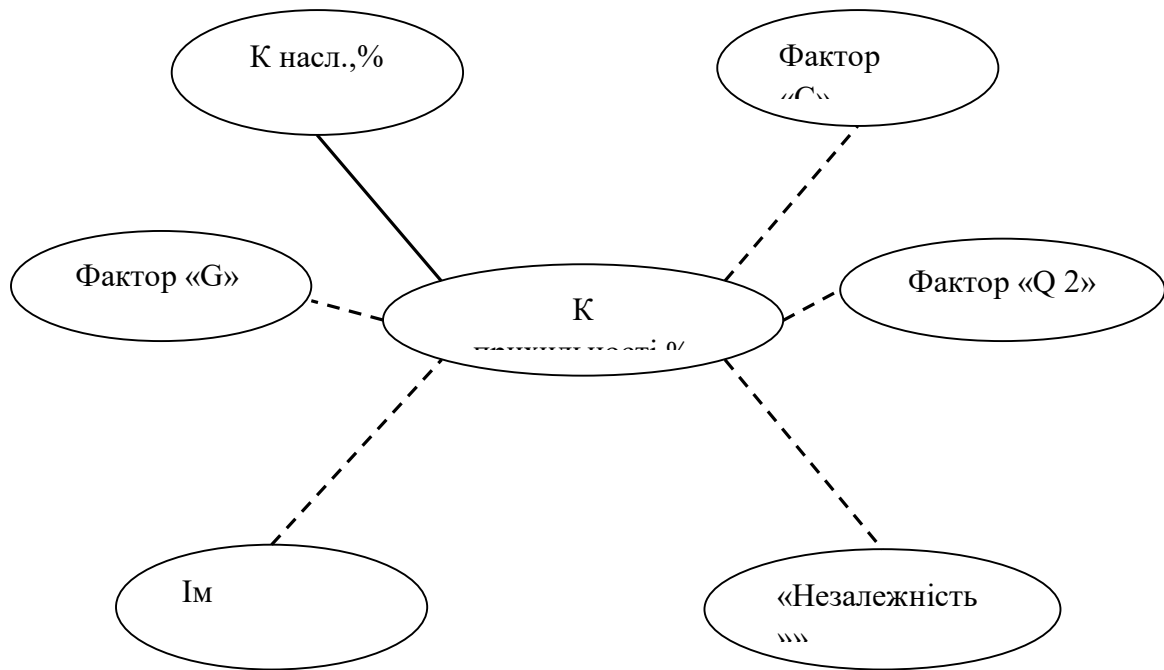

Рис.2.4. Статистично значимі взаємозв'язки К прих.,% в досліджуваній групі:

—=прямий взаємозв'язок;

- - - - = обернений взаємозв'язок.

Дані результати можуть означати те, що, якщо в особи є низькі значення К прих, % та, відповідно, незалежний стиль поведінки в умовах морального конфлікту, то вона буде емоційно стійкою, зрілою, спокійною, з високою силою «Я», їй притаманна витриманість та тверезий погляд на речі, вміння керувати ситуацією та реально оцінювати обставини, працездатність, сильний характер, врівноваженість, рішучість, пунктуальність, зібраність та цілеспрямованість та наполегливість у досягненні поставленої мети. Також для таких осіб характерними є присутність почуття обов'язку, дотримання моральних правил та стандартів, які вони самі для себе зазвичай і визначають, прагнення до неприйняття стандартів та цінностей групи (соціальних та морально-етичних), поважність та відповідальність. Разом з тим їм властива самостійність та незалежність рішень від думок та схвалення оточення, не велике сподівання на підтримку інших, а надія на власні сили, самодостатність, винахідливість. Окрім того в таких осіб є високий рівень

суб'єктивного локус-контролю в галузі міжособистісних стосунків, а саме інтернальність, або іншими словами це покладання відповідальності за значущі події свого життя на самого себе, що проявляється у вмінні та здатності людини керувати своїми формальними та неформальними стосунками з іншими людьми, викликати до себе повагу та симпатію.

- Між стилем поведінки в конфліктних ситуаціях "Суперництво" та:
 - ✓ Фактором «А» виявлено прямий статистично значимий зв'язок ($r = 0,56$);
 - ✓ Фактором «В» встановлено прямий статистично значимий зв'язок ($r = 0,27$);
 - ✓ Фактором «С» визначено прямий статистично значимий зв'язок ($r = 0,39$);
 - ✓ Фактором «Е» встановлено прямий статистично значимий зв'язок ($r = 0,79$);
 - ✓ Фактором «F» встановлено прямий статистично значимий зв'язок ($r = 0,60$);
 - ✓ Фактором «G» визначено прямий статистично значимий зв'язок ($r = 0,40$);
 - ✓ Фактором «H» встановлено прямий статистично значимий зв'язок ($r = 0,60$);
 - ✓ Фактором «I» виявлено обернений статистично значимий зв'язок ($r = - 0,34$);
 - ✓ Фактором «M» виявлено обернений статистично значимий зв'язок ($r = - 0,40$);
 - ✓ Фактором «O» виявлено обернений статистично значимий зв'язок ($r = - 0,50$);
 - ✓ Фактором «Q 1» встановлено прямий статистично значимий зв'язок ($r = 0,27$);
 - ✓ Фактором «Q 2» визначено прямий статистично значимий зв'язок ($r = 0,39$);
 - ✓ Фактором «Q 4» встановлено прямий статистично значимий зв'язок ($r = 0,60$);
 - ✓ Тенденцією поведінки особи в групі «Компанійськість» виявлено обернений статистично значимий зв'язок ($r = - 0,49$);
 - ✓ Тенденцією поведінки особи в групі «Змагальність» встановлено прямий статистично значимий зв'язок ($r = 0,84$).

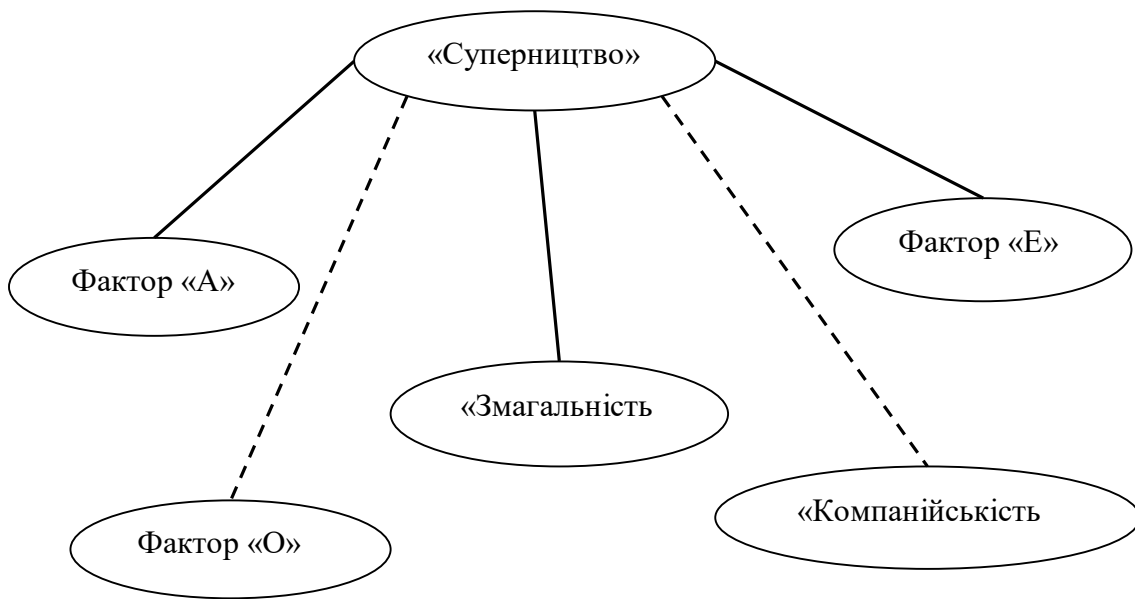

Рис.2.5. Кореляційні зв'язки стилю поведінки в конфліктних ситуаціях «Суперництво», де:

—=прямий взаємозв'язок;

- - - - = обернений взаємозв'язок.

Такі результати (Рис.2.5.) можливо свідчать, що особі, яка використовує стиль суперництва в конфліктних ситуаціях, чим проявляє прагнення досягти задоволення власних інтересів всупереч іншим, є притаманними такі риси особистості як відкритість, легкість пристосування, зібраність, високий інтелект, кмітливість, проникливість, абстрактність мислення, швидке схоплення, здатність інтелектуально пристосовуватись, висока вербальна культура, емоційна стійкість та зрілість, тверезий погляд на речі, вміння керувати ситуацією, працездатність та наполегливість. Можливі також більш крайні прояви особистісних рис, а саме: самовпевненість, впертість до агресивності, непоступливість, нечутливість та емоційна ригідність, похмурість, неуважність, імпульсивність, експресивність, та разом з тим простежується життєрадісність, динамічність у спілкуванні, широкі соціальні контакти, відвертість та емоційна проворність, прояви соціальної відваги, зацікавленість протилежною статтю, артистичні здібності, авантюристичність, схильність до ризику та ігнорування небезпеки. Крім того такі особи можуть бути холоднокровно безтурботними, бездумними,

самонадіяними, критично налаштованими, скептично ставитися до авторитетів, незалежність від думок та схвалень інших людей, самостійність у прийнятті рішень, винахідливість, активність незважаючи на втому, підвищена мотивація, енергійність. В групі вони приймають боротьбу, активно прагнуть брати участь у груповому житті, здобути престижніший соціальний статус, включатися у конкурентні стосунки з іншими членами групи, у них незначне або взагалі відсутнє прагнення налагоджувати емоційні зв'язки як в межах групи, так і поза нею.

- Між стилем поведінки в конфліктних ситуаціях "Співпраця" та:
 - ✓ Фактором «А» виявлено прямий статистично значимий зв'язок ($r=0,44$);
 - ✓ Фактором «С» встановлено обернений статистично значимий зв'язок ($r= - 0,44$);
 - ✓ Фактором «Е» визначено обернений статистично значимий зв'язок ($r= - 0,48$);
 - ✓ Фактором «F» встановлено обернений статистично значимий зв'язок ($r= - 0,34$);
 - ✓ Фактором «G» виявлено обернений статистично значимий зв'язок ($r= - 0,39$);
 - ✓ Фактором «H» встановлено обернений статистично значимий зв'язок ($r= - 0,34$);
 - ✓ Фактором «Q 2» визначено обернений статистично значимий зв'язок ($r= - 0,44$);
 - ✓ Фактором «Q 4» визначено обернений статистично значимий зв'язок ($r= - 0,34$);
 - ✓ Шкалою інтернальності у галузі досягнень Ід виявлено обернений статистично значимий зв'язок ($r= - 0,28$);
 - ✓ Тенденцією поведінки особи в групі «Незалежність» виявлено обернений статистично значимий зв'язок ($r= - 0,30$);
 - ✓ Тенденцією поведінки особи в групі «Змагальність» встановлено обернений статистично значимий зв'язок ($r= - 0,53$);
 - ✓ Тенденцією поведінки особи в групі «Компанійськість» виявлено прямий статистично значимий зв'язок ($r= 0,66$);

- ✓ Стилем поведінки особи в конфліктній ситуації «Суперництво» виявлено обернений статистично значимий зв'язок ($r = -0,48$).

Кореляційні зв'язки стилю поведінки в конфліктних ситуаціях «Співпраця» проілюстровано на Рис.2.6. Дані результати можуть вказувати на те, що коли в особи провідним стилем поведінки в конфліктних ситуаціях є співпраця, яка передбачає знаходження спільного альтернативного рішення проблемної ситуації, яке б задовольняло обидві сторони, то для неї є характерними такі риси особистості, як добродушність, невимушеність, довірливість, відкритість, готовність до співробітництва, легкість пристосування, при цьому можливою є схильність приєднуватися та підпадати під вплив інших. Разом з тим особа є слабкою, емоційно нестійкою, іпохондричною, перебуває під впливом почуттів, має схильність відступати, уникає зайвих суперечок з приводу проблемних ситуацій, їй притаманна мінливість у відносинах та нестійкість у зацікавленнях, непостійність та надмірна гнучкість, неорганізованість, безпринципність, неузгодженість із загальноприйнятними моральними нормами та правилами, антисоціальна поведінка, що може пояснюватися низькою силою «Я» та низьким Супер-его. Окрім того такі люди є поважними та обережними, розважливими та схильними ускладнювати, через що можуть виглядати зі сторони песимістичними та повільними, а для оточуючих бути нецікавими та «штучними» у міжособистісному спілкуванні.

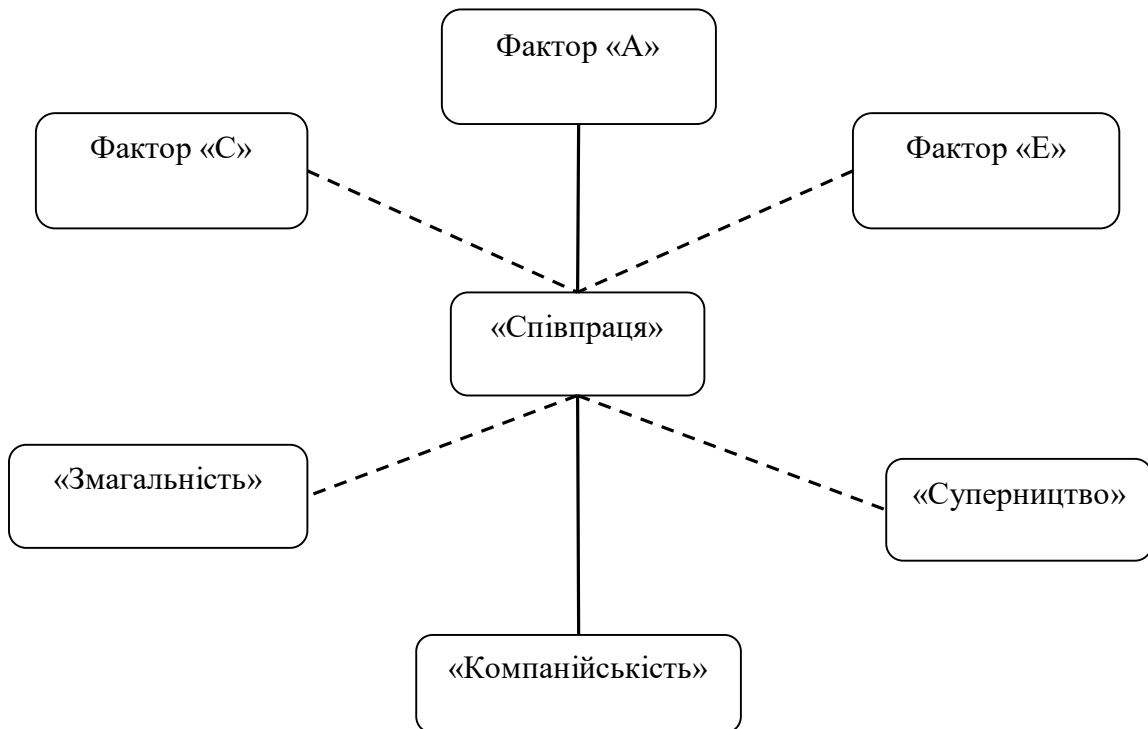

Рис.2.6. Кореляційні зв'язки стилю поведінки в конфліктних ситуаціях «Співпраця», де:

—=прямий взаємозв'язок;

- - - - = обернений взаємозв'язок.

Їм можуть бути притаманні покладання провини на себе, певна тактовність та дипломатичність, саме через які і виражається поступливість та пасивність. Особа може бути нерішучою, невпевненою у власних силах та здібностях, сором'язливою, хвилюватися в присутності інших, через що має схильність проявляти емоційну стриманість, обмеженість, підвищену чутливість до небезпек та швидке на них реагування з метою уникнення розгортання суперечок, при цьому проявляючи делікатність та уважність до думок і почуттів оточуючих. Також в них є низька Его-напруженість, що виявляється як низька мотивація, зайва вдоволеність, спокійність, апатичність, та особа є залежною від групи, а саме потребує її підтримки, приймає рішення разом з іншими, зважає на соціальне схвалення, керується загальноприйнятими поглядами, що проявляється як безініціативність, несаможиттєвість та послідовність. Крім того вони не проявлятимуть незалежної тенденції у груповій поведінці, а саме не виступатимуть проти

стандартів та цінностей групи (соціальних чи морально-етичних), та разом з тим прагнутимуть налагоджувати емоційні зв'язки в межах групи та поза нею, виявлятимуть контактність і товариськуність.

- Між стилем поведінки в конфліктних ситуаціях "Втеча" та :
 - ✓ Тенденцією поведінки особи в групі «Компанійськість» встановлено обернений статистично значимий зв'язок ($r = -0,37$);
 - ✓ Шкалою інтернальності у міжособових стосунках Ім визначено прямий статистично значимий зв'язок ($r = 0,29$);
 - ✓ Стилем поведінки особи в конфліктній ситуації «Співпраця» виявлено обернений статистично значимий зв'язок ($r = -0,45$).

Це, можливо, означає, що якщо особа в конфліктній ситуації використовує стиль втечі, для якого характерним є відсутність як прагнення до кооперації, так і до досягнення задоволення власних інтересів, то разом з тим для неї є характерним відсутність прагнень налагоджувати емоційні зв'язки як в межах групи, так і поза нею, нетовариськуність, а також не здатність сформувати коло свого спілкування. Окрім того, в них є високий рівень суб'єктивного локусу-контролю в міжособистісних стосунках, що означає, що вони вважають себе відповідальними за свої стосунки з оточенням, можуть контролювати свої формальні та неформальні стосунки, викликати до себе симпатію та повагу. Тому при контактах з оточуючими вони відчуватимуть певний дискомфорт або апатію. Виходячи з цього такі особи не можуть застосовувати стиль співпраці, який в свою чергу вимагає від учасників конфлікту знайти альтернативне вирішення конфліктної ситуації, яке буде задовольняти обидві сторони конфлікту.

- Шкалою мотивації одобрення (брехні) та:
 - ✓ Фактором «А» встановлено обернений статистично значимий зв'язок ($r = -0,42$);
 - ✓ Фактором «Е» виявлено обернений статистично значимий зв'язок ($r = -0,58$);
 - ✓ Фактором «F» встановлено обернений статистично значимий зв'язок ($r = -0,38$);

- ✓ Фактором «Н» виявлено обернений статистично значимий зв'язок ($r = -0,38$);
- ✓ Фактором «І» визначено прямий статистично значимий зв'язок ($r = 0,36$);
- ✓ Фактором «М» визначено прямий статистично значимий зв'язок ($r = 0,38$);
- ✓ Фактором «N» встановлено прямий статистично значимий зв'язок ($r = 0,26$);
- ✓ Фактором «О» визначено прямий статистично значимий зв'язок ($r = 0,27$);
- ✓ Фактором «Q 3» визначено прямий статистично значимий зв'язок ($r = 0,26$);
- ✓ Фактором «Q 4» виявлено обернений статистично значимий зв'язок ($r = -0,38$);
- ✓ Шкалою інтернальності стосовно хвороби Іх встановлено обернений статистично значимий зв'язок ($r = -0,33$);
- ✓ Тенденцією поведінки особи в групі «Незалежність» виявлено обернений статистично значимий зв'язок ($r = -0,37$);
- ✓ Тенденцією поведінки особи в групі «Компанійськість» визначено прямий статистично значимий зв'язок ($r = 0,33$);

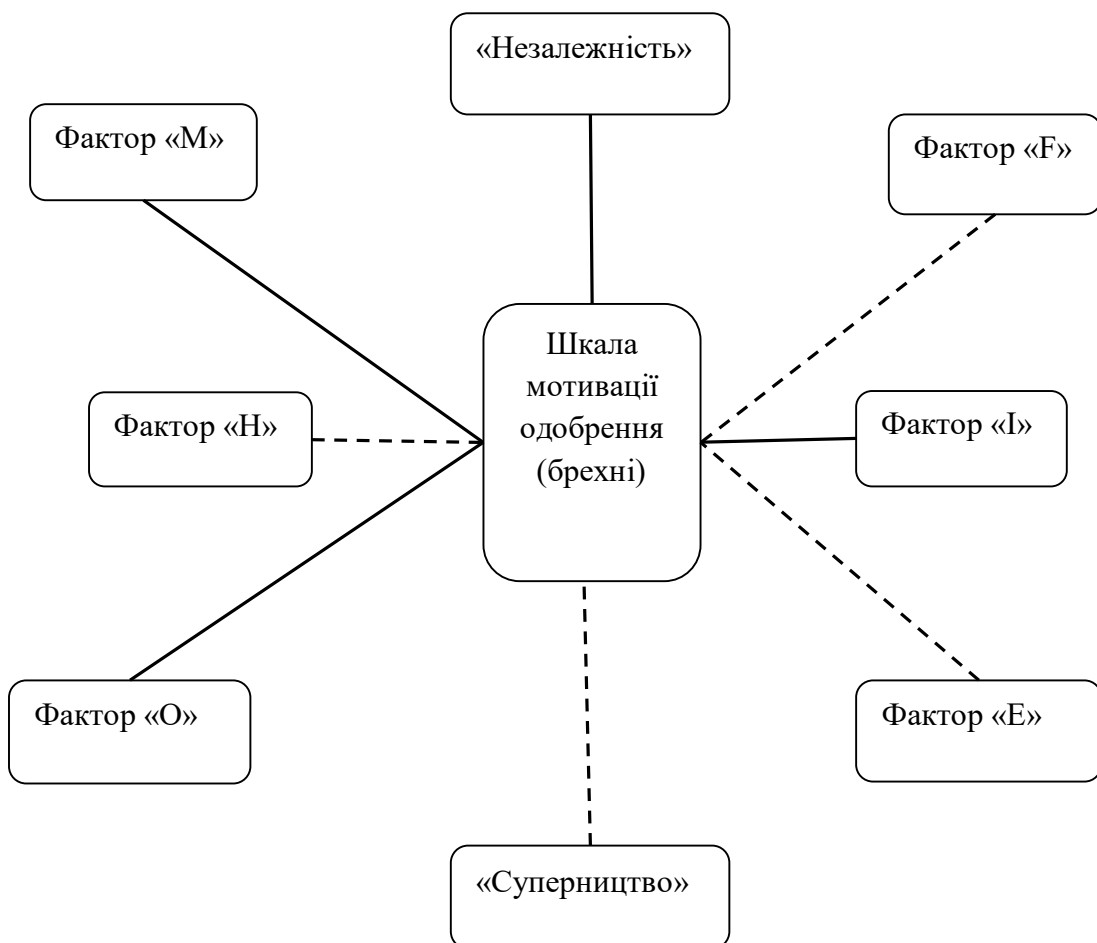

Рис.2.7. Статистично значимі взаємозв'язки шкали мотивації одобрення (брехні) в досліджуваній групі:

———=прямий взаємозв'язок;

-----=обернений взаємозв'язок.

- ✓ Тенденцією поведінки особи в групі «Змагальність» виявлено обернений статистично значимий зв'язок ($r = -0,43$);
- ✓ Стилем поведінки особи в конфліктній ситуації «Суперництво» виявлено обернений статистично значимий зв'язок ($r = -0,35$).

Ці взаємозв'язки проілюстровано за допомогою кореляційної плеяди на Рис.2.7.

Такі дані, напевно, свідчать про те, що оскільки в осіб з високими показниками шкали брехні є висока мотивація одобрення та висока готовність представляти себе перед іншими як такого, що повністю відповідає соціальним нормам, то в них будуть проявлятися наступні риси особистості: м'якість, люб'язність, поступливість, послужливість, їй притаманні покладання провини на себе, тактовність та дипломатичність, хоча разом з тим можлива байдужість та холодність по відношенні до інших. Крім того може видаватися оточуючим скучною та штучною, млявою, оскільки є мовчазною, розважливою, надміру обережною та схильною ускладнювати. Особа нерішуча, сором'язлива, невпевнена у власних силах та здібностях, хвилюється в присутності інших, має схильність проявляти емоційну стриманість, підвищену чутливість до небезпек та швидке реагування на погрози. Разом з тим є ніжною та чуттєвою, мінливою та залежною, артистичною, схильною до перевтілювання та лицедійства. Їй властиві надобережність, метушливість, часте очікування уваги від оточення, прагнення сторонньої опіки, допомоги та симпатії. Буває нав'язливою, в розмові та наодинці має схильність до фантазерства, романтизму, художнього сприйняття світу, в діях керується інтуїцією. Також може проявлятися мрійливість та ідеалістичність, високий творчий потенціал, та разом з тим має

нахили проявляти примхливість, попадати в полон власних ілюзій. Крім того їй властиве почуття провини, невпевненість в собі, переповненість неприємними передчуттями, страхами та тривогами; схильна до самобичування, депресії, стурбованості; чутлива до оцінок та думок оточуючих людей про себе, перебуває під впливом настрою, надмірно вразлива, іпохондрик. Самооцінка висока, але її величина тісно пов'язана із схваленням оточуючих та станом настрою.

Отож, провівши кореляційний аналіз отриманих емпіричних даних встановлено доволі цікаві та передбачувані результати, які говорять про те, що чим більш незалежною є поведінка особи в умовах морального конфлікту, тим частіше в неї проявляються такі риси особистості як врівноваженість, пунктуальність, висока самооцінка, емоційна зрілість, працездатність, цілеспрямованість, наявність власних переконань та цінностей, які може протиставляти оточуючій групі індивідів. Крім того, якщо в особі є висока мотивація одобрення, то вона можливо є люб'язливою та поступливою, надміру обережною та схильною ускладнювати, її самооцінка залежить від схвалення оточення та настрою. Також встановлено, що якщо особа застосовує в конфліктних ситуаціях стиль «Суперництва», то для неї, напевно, найбільш характерними будуть зібраність, швидке захоплення, вміння керувати ситуацією, активне прагнення брати участь у груповому житті та здобувати престижний соціальний статус, критична налаштованість та незалежність думок і вчинків від схвалення оточення.

2.2.3. Порівняльний аналіз отриманих результатів

Порівняльний аналіз емпіричних даних проводимо за допомогою критерію Стюдента (T – test, for independent samples (groups)). Порівняння проводилося за групуєчими змінними «Стать» та «Стиль поведінки в умовах морального конфлікту (незалежний, проміжний, залежний)».

Порівнявши між собою результати дослідження за групуєчою змінною «Стать» виявлено, що немає суттєвих статистично значущих відмінностей між

значеннями K прих, $\%$ та K насл, $\%$ у хлопців та дівчат. Це означає, що немає суттєвої різниці в тому, який стиль застосовують хлопці чи дівчата в умовах морального конфлікту, а саме незалежний, проміжний чи залежний. Такі результати можливо вказують на те, що хоча вже на початку юнацького віку є сформована моральна свідомість та моральна поведінка як на вербальному рівні, так і в реальних ситуаціях, проте вона мало відрізняється в осіб різних статей, та присутня в обох з них. Можна говорити також про те, що юнаки проявляють стійкість та незалежність власної поведінки в ситуаціях, коли відчують боротьбу супідрядних мотивів, що свідчить про наявні у них самостійно сформовані ціннісні уявлення та їх дотримання.

Проте, встановлено певні статистично значущі відмінності за групуючою змінною «Стать» у проявах:

- Фактора «I» – у хлопців є вищі показники цього фактору, ніж у дівчат;
- Фактора «L» – у дівчат значення цього фактору є нижчими, порівняно з хлопцями (Рис.2.8.);

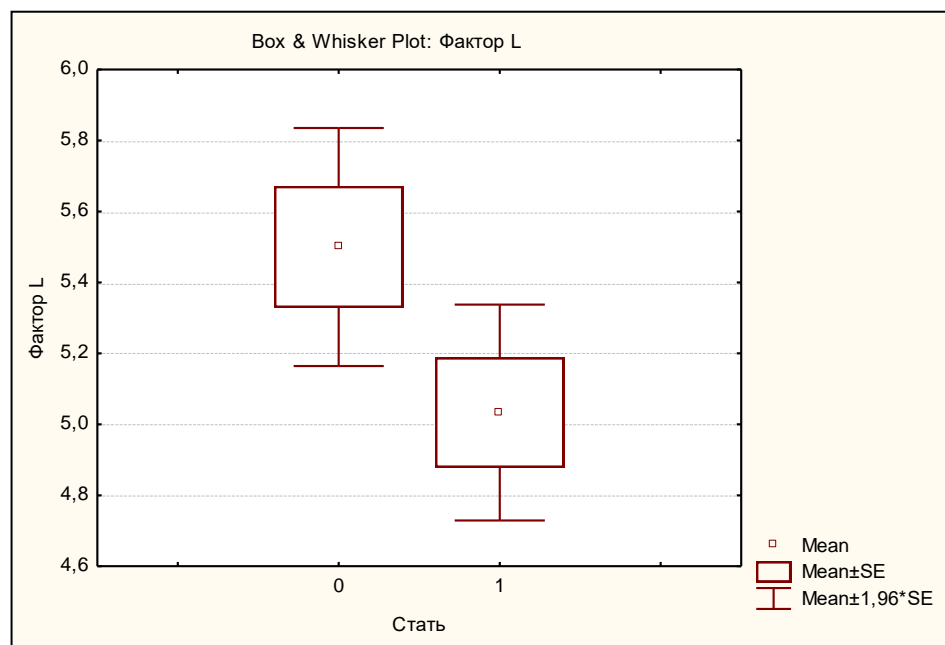

Рис.2.8. Порівняння значення фактора «L» у: 0 – хлопців та 1 – дівчат

- Фактора «M» – у хлопців показники є вищими, ніж у дівчат;

- Стилю поведінки в конфліктних ситуаціях «Компроміс», вираження якого частіше простежуються у дівчат, порівняно з хлопцями (Рис.2.9).

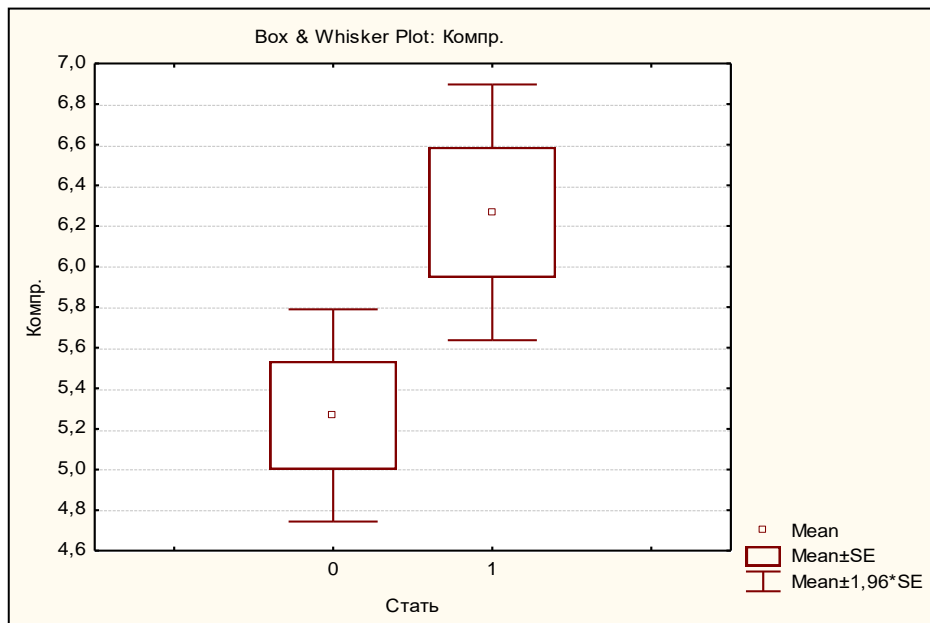

Рис.2.9. Прояви стилю поведінки в конфліктних ситуаціях «Компроміс» у: 0 – хлопців, 1 – дівчат

Такі результати можуть свідчити про те, що в хлопців частіше проявляються такі риси особистості, як: підозрілість, ревнивість, егоцентричність, обережність у власних вчинках, настороженість, вони вимагають відповідальності від оточуючих за їх помилки, хоча можуть бути примхливими, ідеалістичними, попадати в полон власних ілюзій, легко захоплюватися. В той час як у дівчат частіше простежується практичність, надмірна прискіпливість до дрібниць, внутрішня розслабленість, реалістичність суджень, логічність, вони можуть легко пристосовуватися та працювати в колективі, брати на себе відповідальність, швидко вирішувати практичні проблеми, не зважати на фізичні недуги. Це можливо пояснюється «юнацьким максималізмом», коли дівчата стараються попадати в епіцентр кожної ситуації, при цьому прагнуть бути «кращими» (досягати вищих результатів у навчанні, спорті чи громадській діяльності) як за свої подруг чи дівчат-однолітків, так і бути «кращими» за хлопців, з метою привертання їхньої уваги та зацікавлення їх. Також дівчатам більш властиво проявляти в

конфліктних ситуаціях стиль компромісу, коли вони згодні піти на поступки з власної сторони в заміну таких же поступок зі сторони опонента. Це можна пояснити їхньою практичністю та доброзичливістю, хоча не можна виключати і того ж таки прагнення показати себе з «кращої» сторони.

Провівши порівняння емпіричних даних за групуючою змінною «Стиль поведінки в умовах морального конфлікту (незалежний, проміжний, залежний)» встановлено наступні відмінності :

Особи, що застосовують в умовах морального конфлікту стиль «Незалежний», відрізняються від тих, що застосовує стиль «Проміжний» за шкалами Іх (інтернальності стосовно хвороби) та тенденцією поведінки особи в групі «Незалежність» – в них показники цих шкал є вищими (Рис.2.10);

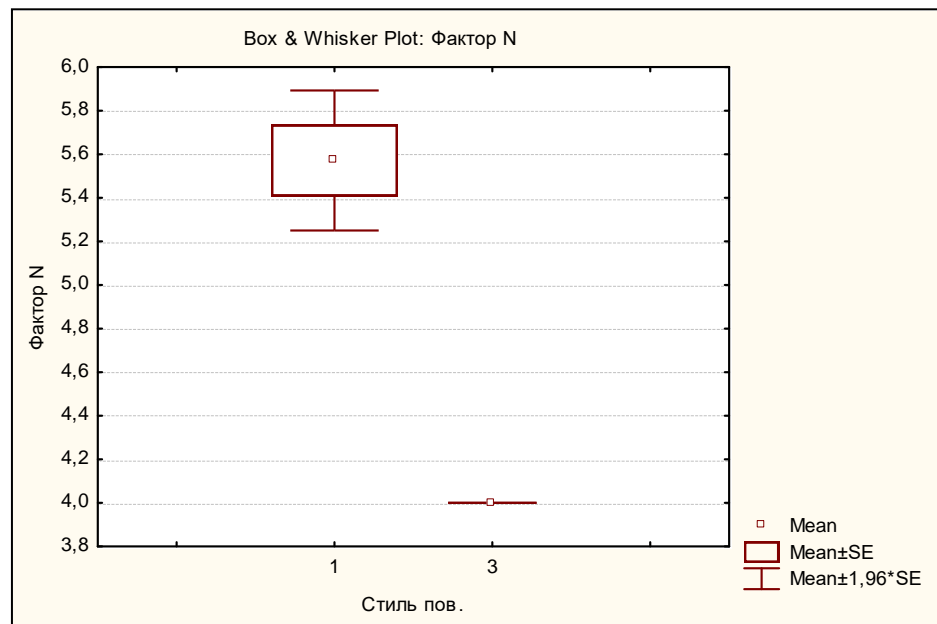
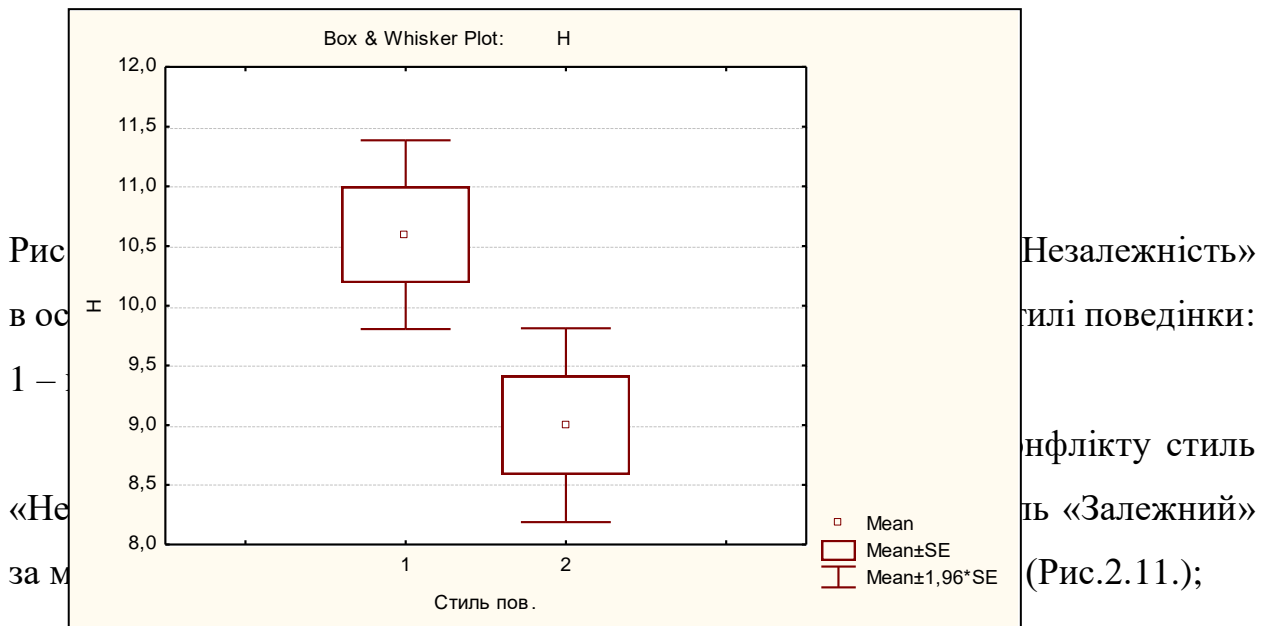

Рис.2.11. Прояви Фактора «N» в осіб, що застосовують в умовах морального конфлікту різні стилі поведінки: 1 – незалежний стиль, 2 – залежний стиль

- Особи, які використовують в умовах морального конфлікту стиль

«Проміжний» та стиль «Залежний» не мають суттєвих відмінних ознак.

Такі результати можуть вказувати на те, що особи, які в умовах морального конфлікту використовують стиль «Незалежний», порівняно з тими, які застосовують «Проміжний» стиль, в більшій мірі вважають себе відповідальними за своє здоров'я – якщо хворіють, то звинувачує у цьому самого себе і вважають, що видужання значною мірою залежить від їхніх дій.

Також у них частіше виражається незалежна тенденція поведінки в групі, що виражає їхнє внутрішнє прагнення до неприйняття стандартів та цінностей групи (соціальних та морально-етичних). Це може вказувати на те, що оскільки в них є сформована власна система морально-етичних цінностей та принципів, то для них певні стандарти групи та її цінності можуть виглядати як нав'язливі та докучливі зобов'язання, які є неприйнятними та потребують відхилення.

Крім того, в осіб, які в умовах морального конфлікту використовують «Незалежний» стиль, у порівнянні з тими, хто використовує «Залежний», можуть проявлятися такі риси особистості, як дипломатичність, честолюбство, обачність, хитрість, проникливість у відношенні до оточуючих, досвідченість, вишуканість, вміння поводити себе в товаристві. Це може вказувати на те, що особи юнацького віку, які проявляють незалежність та стійкість у власній поведінці, можуть разом з тим робити це за допомогою соціально прийнятних та адекватних форм поведінки, а саме проявлятися толерантно по відношенні до інших, асертивно, відстоюючи власні інтереси та не завдаючи шкоди іншим. Мається на увазі те, що вони відстоюватимуть

власні позиції з меншою мірою агресивності, проте старатимуться більше переконувати та аргументувати свої погляди, вчинки та й поведінку загалом.

Підводячи підсумок, можна зазначити, що за допомогою методу порівняльного аналізу за t-критерієм Стьюдента не встановлено статистично значущих відмінностей між результатами дослідження значень К прих,% та К насл,% у хлопців та дівчат при порівнянні за групуючою змінною «Стать». Дані коефіцієнти визначають стиль поведінки особи в умовах морального конфлікту. Це означає, що як хлопці, так і дівчата, застосовують переважно один і той же стиль поведінки в умовах морального конфлікту, а саме незалежний. Окрім того, для хлопців більшою мірою є характерним вищі значення, порівняно з дівчатами, факторів «I», «L» «M», які можуть вказувати на те, що хлопці є більш ідеалістичними, вимагати відповідальності за свої вчинки, а дівчата практичними та частіше брати на себе відповідальність; при поведінці в конфліктних ситуаціях дівчата частіше, порівняно з хлопцями застосовують стиль компромісу. Що можливо вказує на їхнє прагнення налагоджувати контакти та перебувати в центрі уваги.

2.2.4. Результати факторного аналізу даних

Опрацювавши отримані емпіричні дані за допомогою методу факторного аналізу отримано наступні результати (див. додатки Ж.1 та Ж.2):

Фактор 1 – Активне реагування. До складу цього фактора входять такі шкали:

Стиль поведінки в конфліктних ситуаціях «Суперництво» ($r = 0,592379$);

Тенденція поведінки в групі «Змагальність» ($r = 0,604276$);

Шкала мотивації одобрення (брехні) ($r = -0,494612$);

Фактор «Q 4» ($r = 0,946983$);

Фактор «O» ($r = -0,807235$);

Фактор «M» ($r = 0,862861$);

Фактор «I» ($r = -0,862597$);

Фактор «H» ($r = 0,946983$);

Фактор «F» ($r = 0,946983$);

Фактор «Е» ($r = 0,718570$);

Фактор А» ($r = 0,624729$).

Стиль поведінки в конфліктних ситуаціях «Суперництво» є прямо залежним від тенденції поведінки в групі «Змагальність», високої Его-напруженості, творчого потенціалу, сміливості та схильності до ризику, експресивності, домінантності та комунікабельності, а також обернено пропорційною до невпевненості в собі, подавленості, практичності, неприйнятті соціальних норм та надмірній вимогливості до себе. Ці результати можуть означати, що якщо особа юнацького віку в конфліктних ситуаціях використовує суперництво, а саме прагне задовольнити свої інтереси всупереч іншим, то в неї є характерним активне прагнення брати участь у груповому житті та включатися у конкурентні стосунки з іншими членами групи, а також притаманними такі особистісні риси, як домінантність, самовпевненість, незалежність, безтурботність, комунікабельність, відвертість, емоційна проворність, сміливість та схильність до ризику, імпульсивність, зацікавленість мистецтвом та теоретичними питаннями, енергійність, підвищена мотивація та зібраність.

Разом з тим вони не будуть чутливими до оцінок та думок оточуючих про себе, надмірно вразливими, залежними, романтичними та м'якосердими.

Фактор 2 – Особистісна зрілість. Цей фактор включає в себе шкали:

Фактор «В» ($r = 0,759530$);

Фактор «С» ($r = 0,850077$);

Фактор «G» ($r = 0,842718$);

Фактор «Q 1» ($r = 0,759530$);

Фактор «Q 2» ($r = 0,850077$);

Шкала загальної інтернальності Із ($r = 0,690223$);

Шкала інтернальності в галузі досягнень Ід ($r = 0,738732$);

Тенденцію поведінки особи в групі «Незалежність» ($r = 0,738237$);

Тенденцію поведінки особи в групі «Компанійськість» ($r = -0,562615$);

Стиль поведінки в конфліктних ситуаціях «Співпраця» ($r = -0,492494$).

Тенденція поведінки особи в групі «Незалежність» є прямо пропорційною високому рівню інтелекту, Силі «Я», високому Супер-его, радикалізму та самодостатності, загальній інтернальності та інтернальності у галузі досягнень, а також обернено пропорційною до тенденції поведінки особи в групі «Компанійськість» та стилю поведінки в конфліктних ситуаціях «Співпраця». Такі дані можливо вказують на те, що якщо в особи юнацького віку є високий інтелект, кмітливість, ерудованість, абстрактність мислення, вважають, що більшість подій у їхньому житті є наслідком власних вчинків, відчувають власну відповідальність за події, які з ними відбулися та те, як складається життя загалом, мають високий рівень самоконтролю над емоційно позитивними подіями і ситуаціями, то, напевно, можна вважати, що вони є емоційно стійкими та зрілими, реально оцінюють обставини та вміють керувати ситуацією, врівноважені, цілеспрямовані та наполегливі у досягненні мети, відповідальні, мають почуття обов'язку, недовіряють загальноприйнятим стандартам та нормам, мають інтелектуальні потреби та інтереси, скептично ставляться до авторитетів, незалежні від думок та схвалення оточення, самостійно приймають рішення, і, разом з тим, мають внутрішнє прагнення до неприйняття стандартів та цінностей групи (соціальних та морально-етичних). Можна вважати, що вони проявляють особистісну зрілість та самостійність при виборі власного життєвого шляху, товаришів. Разом з тим, для таких юнаків не буде характерним прагнення налагоджувати емоційні зв'язки в межах групи та поза нею, товариськість, а також приходити в конфліктній ситуації до такого альтернативного рішення, яке б задовольняло інтереси обох сторін.

Фактор 3 – Поведінка в умовах морального конфлікту. Даний фактор включає в себе такі шкали:

К прихильності, % ($r = -0,813022$);

К наслідування, % ($r = -0,775562$);

Шкала інтернальності в міжособових стосунках Ім ($r = 0,480125$);

Стиль поведінки в конфліктних ситуаціях «Пристосування» ($r = 0,371057$).

Встановлено, що К прих, % та К насл, % є прямо залежними та обернено пропорційними до інтернальності в міжособових стосунках і стилю поведінки в конфліктних ситуаціях «Пристосування». Це може вказувати на те, що в умовах морального конфлікту особи юнацького віку проявляють один стиль поведінки (незалежний, проміжний, залежний) як на вербальному рівні, про що свідчить К прих, %, так і в реальній поведінці – К насл, %. Звідси виходить, що якщо в умовах морального конфлікту особа буде проявляти незалежний стиль (тип) поведінки, то вона буде незалежною від думок, суджень та цінностей інших, орієнтуватиметься на власні моральні правила та норми, а її поведінка буде узгодженою з її висловлюваннями та не вступатиме в дисонанс. Окрім того, ймовірно, що для таких осіб буде характерною вважати себе здатним контролювати свої формальні та неформальні стосунки з іншими людьми, викликати повагу та симпатію, і разом з тим не характерно проявляти в конфліктних ситуаціях стиль «Пристосування», що передбачає жертвування власними інтересами заради інших.

Фактор 4 – Суб'єктивна самооефективність. До цього фактора входять такі шкали:

Фактор «N» ($r = 0,525771$);

Фактор «Q 3» ($r = 0,688444$);

Шкала інтернальності в галузі невдач Ін ($r = 0,602170$);

Шкала інтернальності у виробничих стосунках Ів ($r = 0,582365$).

Дипломатичність є прямо залежною від високої самооцінки, інтернальності в галузі невдач та виробничих стосунків. Такі результати, ймовірно, вказують на взаємозв'язок таких особистісних рис, який простежується в осіб юнацького віку, а саме: проникливість у відношенні до оточуючих, естетична вишуканість, честолюбство, корислива обачність, точність, цілеспрямованість, самолюбивість з високим самоконтролем, вольовитість, прийняття соціальних норм, високий рівень самоконтролю над емоційно негативними подіями та ситуаціями, схильність звинувачувати самого себе у різноманітних неприємностях та стражданнях, а також про

схильність вважати свої дії важливим фактором організації виробничої діяльності, міжособових стосунків на виробництві, своєї кар'єри.

Фактор 5 – Психологічні особливості статі. Цей фактор містить такі шкали:

Стать ($r = -0,442191$);

Фактор «L» ($r = 0,510823$);

Шкала інтернальності стосовно хвороби Ix ($r = 0,398038$);

Стиль поведінки в конфліктних ситуаціях «Компроміс» ($r = -0,398213$);

Стиль поведінки в конфліктних ситуаціях «Втеча» ($r = 0,503587$).

Встановлено, що є прямий зв'язок між статтю та стилем поведінки в конфліктних ситуаціях «Компроміс», а також обернений зв'язок із довірливістю/підозрілістю, інтернальністю стосовно хвороби та стилем поведінки в конфліктних ситуаціях «Втеча». Такі результати можливо вказують на те, що дівчата юнацького віку, порівняно з хлопцями, частіше застосовують в конфліктних ситуаціях стиль «Компромісу», а саме знаходять таке рішення ситуації, яке вимагає поступок кожної із сторін конфлікту, в обмін на його вирішення. Також ймовірно, що дівчата є більш довірливими та доброзичливими, щирими та внутрішньо розслабленими, легко лагодять та пристосовуються до роботи в колективі, в той час як хлопці є більш підозріливі, ревниві, обережні у своїх вчинках, внутрішньо напружені, мають схильність концентрувати увагу на можливих невдачах, вимагають відповідальності від оточуючих за їх помилки. Крім того, для хлопців більш характерним є застосування в конфліктних ситуаціях стилю «Втеча», який передбачає відсутність прагнення як досягти власних інтересів, так і піти на поступки іншій стороні, тим самим вони можуть заперечувати сам факт виникнення та існування конфлікту, і, відповідно, відмовлятися його вирішувати. Разом з тим, дівчата юнацького віку, порівняно з хлопцями, схильні вважати своє здоров'я та хвороби результатом випадку та сподіватися на видужання в результаті дій інших людей, насамперед лікарів, в той час коли хлопці вважають себе відповідальними за своє здоров'я, а видужання – значною мірою власних дій.

Загалом, можна зробити висновки, що в умовах морального конфлікту особи юнацького віку проявляють один стиль поведінки (незалежний, проміжний, залежний) як на вербальному рівні, про що свідчить К прих, %, так і в реальній поведінці – К насл, %. Для таких осіб буде характерною вважати себе здатним контролювати свої формальні та неформальні стосунки з іншими людьми, викликати повагу та симпатію, і разом з тим не характерно проявляти в конфліктних ситуаціях стиль «Пристосування», що передбачає жертвування власними інтересами заради інших. Також встановлено, що є прямий зв'язок між статтю та стилем поведінки в конфліктних ситуаціях «Компроміс», а також обернений зв'язок із довірливістю/підозрілістю, інтернальність стосовно хвороби та стилем поведінки в конфліктних ситуаціях «Втеча». Ймовірно, існує взаємозв'язок таких особистісних рис, який простежується в осіб юнацького віку, а саме: проникливість у відношенні до оточуючих, естетична вишуканість, честолюбство, корислива обачність, точність, цілеспрямованість, самолюбивість з високим самоконтролем, вольовитість, прийняття соціальних норм, високий рівень самоконтролю над емоційно негативними подіями та ситуаціями.

ВИСНОВКИ ТА РЕКОМЕНДАЦІЇ

Моральний конфлікт є специфічною ситуацією вибору між рівними для даної людини, але взаємовиключними моральними цінностями. Моральний конфлікт – це зіткнення моральних норм в індивідуальній та суспільній свідомості, що пов'язане з боротьбою мотивів та вимагає морального вибору. В умовах морального конфлікту особи юнацького віку можуть застосовувати один із 3 стилів поведінки в умовах морального конфлікту, а саме незалежний, проміжний або залежний.

Для дослідження стилю поведінки в умовах морального конфлікту застосовано комплекс методик та експериментальну ситуацію «Незалежність» (за Є. Субботським), що дає змогу встановити значення коефіцієнтів, які визначають стиль поведінки в умовах морального конфлікту, а саме К прихильності,% та К наслідування,%.

В результаті дослідження, на К прих,% та К насл,% , встановлено, згідно якісного аналізу даних експерименту, що в умовах морального конфлікту особи юнацького віку застосовують незалежний стиль у 60% випадків (серед них хлопці – 56,5%, а дівчата – 63,5%), проміжний стиль у 35,75% (серед яких хлопці – 36,5% та дівчата 35%), та залежний стиль у 4,25% випадків (серед них хлопці 7% та дівчата 1,5%).

Враховуючи такі показники, можна зробити висновки, що: переважна більшість осіб юнацького віку (враховуючи різницю по статі) проявляє в умовах морального конфлікту незалежну або морально стійку поведінку – провідний мотив, цінності та уявлення є сильнішими додаткового, а поведінка в момент конфлікту однозначна, коливання відсутні; лише незначна частина досліджуваних проявляє нестійку або залежну поведінку – мотиви рівні за силою впливу, простежуються коливання, процес вирішення носить розгорнений та тривалий характер; також доволі значна частина досліджуваних також застосовує проміжний тип поведінки, помірно стійкий та з незначними коливаннями. У зв'язку з цим можна говорити про те, що вже на початку юнацького віку в особи є сформована моральна свідомість та моральна поведінка як на вербальному, так і на реальному рівнях. Вони можуть проявляти стійкість та незалежність власної поведінки в ситуаціях, коли відчуватиме боротьбу супідрядності мотивів, виділення головного з них та дій відповідно до цього. Юнаки реально оцінюють обставини ситуації, відстоюють власні інтереси та ідеї, мають почуття обов'язку, дотримуються моральних правил та стандартів.

На основі **статистичного кореляційного аналізу встановлено** наступні результати, а саме,

– між К насл,% та К прих, % встановлено прямий статистично значимий зв'язок. Ці дані підтверджують результати експериментального дослідження про взаємозв'язок коефіцієнтів, що визначають незалежність поведінки в умовах морального конфлікту, а саме К прих. – в сфері вербальної, а К насл. – в сфері реальної поведінки. Це може означати, що, якщо особа має низький рівень наслідування поведінки та думок, ідей, переконань та суджень інших, то вона також проявлятиме низький рівень прихильності до них і навпаки. В свою чергу можна говорити про те, що зі зростанням прихильності до особи, її поведінки та переконань, буде також зростати їх наслідування;

– між К прих, % та : К насл, % встановлено прямий статистично значимий зв'язок ($r = 0,65$); Фактором «С» виявлено обернений статистично значимий

зв'язок ($r = -0,26$) ; Фактором «G» встановлено обернений статистично значимий зв'язок ($r = -0,26$); Фактором «Q 2» виявлено обернений статистично значимий зв'язок ($r = -0,26$); Шкалою інтернальності у міжособових стосунках Ім визначено обернений статистично значимий зв'язок ($r = -0,27$); Тенденцією поведінки особи у групі «Незалежність» виявлено обернений статистично значимий зв'язок ($r = -0,36$). Дані результати можуть означати те, що, якщо в особи є низькі значення К прих, % та, відповідно, незалежний стиль поведінки в умовах морального конфлікту, то вона буде емоційно стійкою, зрілою, спокійною, з високою силою «Я», їй притаманна витриманість та тверезий погляд на речі, вміння керувати ситуацією та реально оцінювати обставини, працездатність, сильний характер, врівноваженість, рішучість, пунктуальність, зібраність та цілеспрямованість та наполегливість у досягненні поставленої мети. Також для таких осіб характерними є присутність почуття обов'язку, дотримання моральних правил та стандартів, які вони самі для себе зазвичай і визначають, прагнення до неприйняття стандартів та цінностей групи (соціальних та морально-етичних), поважність та відповідальність. Разом з тим їм властива самостійність та незалежність рішень від думок та схвалення оточення, не велике сподівання на підтримку інших, а надія на власні сили, самодостатність, винахідливість. Окрім того в таких осіб є високий рівень суб'єктивного локус-контролю в галузі міжособистісних стосунків, а саме інтернальність, або іншими словами це покладання відповідальності за значущі події свого життя на самого себе, що проявляється у вмінні та здатності людини керувати своїми формальними та неформальними стосунками з іншими людьми, викликати до себе повагу та симпатію.

Порівнявши між собою результати дослідження за допомогою порівняльного аналізу за групуючою змінною «Стать» виявлено, що немає суттєвих статистично значущих відмінностей між значеннями К прих,% та К насл,% у хлопців та дівчат юнацького віку. Це означає, що немає статистично значимої різниці в тому, який стиль застосовують хлопці чи дівчата в умовах

морального конфлікту, а саме незалежний, проміжний чи залежний. Окрім того, для хлопців більшою мірою є характерним вищі значення, порівняно з дівчатами, факторів «I», «L» «M», які можуть вказувати на те, що хлопці є більш ідеалістичними, вимагати відповідальності за свої вчинки, а дівчата практичними та частіше брати на себе відповідальність; при поведінці в конфліктних ситуаціях дівчата частіше, порівняно з хлопцями застосовують стиль компромісу. Що можливо вказує на їхнє прагнення налагоджувати контакти та перебувати в центрі уваги.

Провівши порівняння емпіричних даних за групуючою змінною «Стиль поведінки в умовах морального конфлікту (незалежний, проміжний, залежний)» встановлено наступні відмінності, а саме: особи юнацького віку, які в умовах морального конфлікту використовують стиль «Незалежний», порівняно з тими, які застосовують «Проміжний» стиль, в більшій мірі вважають себе відповідальними за своє здоров'я – якщо хворіють, то звинувачує у цьому самого себе і вважають, що видужання значною мірою залежить від їхніх дій. Також у них частіше виражається незалежна тенденція поведінки в групі, що виражає їхнє внутрішнє прагнення до неприйняття стандартів та цінностей групи (соціальних та морально-етичних). Це може вказувати на те, що оскільки в них є сформована власна система морально-етичних цінностей та принципів, то для них певні стандарти групи та її цінності можуть виглядати як нав'язливі та докучливі зобов'язання, які є неприйнятними та потребують відхилення. Крім того, в осіб, які в умовах морального конфлікту використовують «Незалежний» стиль, у порівнянні з тими, хто використовує «Залежний», можуть проявлятися такі риси особистості, як дипломатичність, честолюбство, обачність, хитрість, проникливість у відношенні до оточуючих, досвідченість, вишуканість, вміння поводити себе в товаристві. Це може вказувати на те, що особи юнацького віку, які проявляють незалежність та стійкість у власній поведінці, можуть разом з тим робити це за допомогою соціально прийнятних та

адекватних форм поведінки, а саме проявлятися толерантно по відношенні до інших, асертивно, відстоюючи власні інтереси та не завдаючи шкоди іншим.

Провівши метод факторного аналізу, загалом, можна зробити висновки, що в умовах морального конфлікту особи юнацького віку проявляють один стиль поведінки (незалежний, проміжний, залежний) як на вербальному рівні, про що свідчить К прих, %, так і в реальній поведінці – К насл, %. Для таких осіб буде характерною вважати себе здатним контролювати свої формальні та неформальні стосунки з іншими людьми, викликати повагу та симпатію, і разом з тим не характерно проявляти в конфліктних ситуаціях стиль «Пристосування», що передбачає жертвування власними інтересами заради інших. Також встановлено, що є прямий зв'язок між статтю та стилем поведінки в конфліктних ситуаціях «Компроміс», а також обернений зв'язок із довірливістю/підозрілістю, інтернальність стосовно хвороби та стилем поведінки в конфліктних ситуаціях «Втеча». Ймовірно, існує взаємозв'язок таких особистісних рис, який простежується в осіб юнацького віку, а саме: проникливість у відношенні до оточуючих, естетична вишуканість, честолюбство, корислива обачність, точність, цілеспрямованість, самолюбивість з високим самоконтролем, вольовитість, прийняття соціальних норм, високий рівень самоконтролю над емоційно негативними подіями та ситуаціями.

Отож, в результаті дослідження підтвердилися гіпотези, що

4. Тип (стиль) поведінки в умовах морального конфлікту взаємопов'язаний з рівнем суб'єктивного локусу-контролю та такими факторами особистості, як сила «Я», високе Супер-его, самодостатність, рівень самооцінки.
 5. Тип (стиль) поведінки в умовах морального конфлікту залежить від стилю поведінки особи в конфліктних ситуаціях та тенденції поведінки особи в групі.
- та не підтвердилася гіпотеза, що**
6. Ми простежимо суттєві відмінності в психологічних особливостях поведінки в умовах морального конфлікту у хлопців та дівчат.

Гіпотеза, можливо, не підтвердилася тому, що психологічні особливості поведінки в умовах морального конфлікту не залежать від статі особи юнацького віку, яка його застосовує, а на стиль поведінки в умовах морального конфлікту більшою мірою впливають особистісні фактори, такі як сила «Я», самодостатність, інтернальний тип суб'єктивного локусу-контролю та високе Супер-его.

Проаналізувавши теоретичні підходи до вивчення моральних конфліктів, причин їх виникнення, особливостей протікання та можливих наслідків, варто зазначити рекомендації, які б сприяли позитивному вирішенню таких конфліктів. До таких способів відносять: 1. Розширення меж свідомості (формування нових ціннісних відносин); 2. Усвідомлений вибір цінностей (перенавчання, звернення за допомогою ззовні, переорієнтація, переосмислення ситуації); 3. Створення нових цінностей (авторство, пропонується нова цінність, яка «розв'яже» конфлікт). Конструктивні (позитивні) наслідки вирішення моральних конфліктів характеризують ефективність та творчість життєдіяльності особистості.

Провідною особливістю моральних конфліктів є те, що в ситуації, яка складається, вибір будь-якого вчинку як слідування тій чи іншій нормі моралі, веде до порушення іншої норми. Складність полягає не в тому, що людина може не знати деяких норм моралі, через що не може зробити вибір, а в необхідності розв'язувати зіткнення цих вимог.

Ще однією специфічною особливістю морального конфлікту є неможливість відмовитися від вибору. Невтручання, бездіяльність - це також вибір, пов'язаний з моральною відповідальністю. У ситуації морального конфлікту наявний зв'язок свободи волі з пізнанням необхідності. Для того, щоб правильно, морально вчинити і розв'язати конфлікт, необхідно глибоке знання моральних цінностей, вміння передбачити наслідки свого вчинку і усвідомлювати те, що саме ти маєш взяти на себе максимальну долю відповідальності. Моральний вибір визнається правильним, якщо буде

враховано всі або принаймні найбільш значущі наслідки, які може передбачити людина, яка обирає ці засоби. У будь-яких діях враховуються перш за все їх безпосередні наслідки. Проте, ці наслідки можуть мати значення як для самої людини, так і для інших людей, зокрема, суспільства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Адлер А. Наука жить / Под.ред. Юдина А.А. Киев, 1997. С. 235-241.
2. Анцыферова Л.И. Связь морального сознания с нравственным поведением человека // *Психологический журнал*. 1999. № 20. С. 5-17.
3. Анцупов А. Я., Малышев А. Н. Введение в конфликтологию: Учебное пособие. К.: МАУП, 1996. 103 с.
4. Анцупов А.Я., Шипілов А.И. Конфліктологія: Підручник для вузів. М.: ЮНіТі, 1999. С.296-298.
5. Бандурка А М., Друзь В. А. Конфліктологія. Харьков, 1997. 336 с.
6. Бодалев А.А. Восприятие и понимание человека человеком. М., 1992. 453 с.
7. Божович Л.И. Проблемы формирования личности : Избранные психол. труды / Академия педагогических и социальных наук; Московский психолого-социальный ин-т. М., 1995. 352 с.
8. Водолазский Б.Ф., Гутерман М.П. Конфликты и стрессы. Омск, 2004. 396 с.
9. Возрастная психология: Детство, отрочество, юность: Хрестоматия / Сост. и науч. Ред. В.С. Мухина, А.А. Хвостов. М.: Издательский центр «Академия», 2002. 624 с.
10. Ворожейкин И.Е., Захаров Д.К. Конфліктологія. М., 2000. 448 с.

11. Гамезо М.В., Петрова Е.А., Орлова Л.М. Возрастная и педагогическая психология. М.: Педагогическое общество России, 2003. 512 с.
12. Головин С.Ю. Словарь практического психолога. М., 1998. 554 с.
13. Грушевська С. Проблема конфлікту: морально-психологічний аспект: Автореферат дис... д-ра філос. наук: 09.00.07. К., 2002. 386 с.
14. Гришина Н.В. К вопросу о предрасположенности к конфликтному поведению. Психические состояния. Л.: Прогресс, 1981. 161 с.
15. Гришина Н. В. Психология конфликта. СПб.: Питер, 2002. 464 с.
16. Громова О. Н. Конфликтология. Курс лекций. М.: Ассоциация авторов и издателей «Тандем»; ЭКМОС, 2001. 320 с.
17. Дмитрієв А., Кудрявцев В., Кудрявцев С. Введення в загальну теорію конфліктів. М., 1993. С.38-69.
18. Донченко Е.А., Титаренко Т.М. Личность. Конфликт. Гармония. К.: Знание, 1989. 156 с.
19. Дробницкий О.Г. Понятие морали. М.: Наука, 1974. 212 с.
20. Елисеєв Р.П. Практикум по психологии личности. СПб: Питер, 2008. С.245-250.
21. Емельянов С. М. Практикум по конфликтологии. 2-е изд., перераб. СПб.: Питер, 2001. 400 с.
22. Етика: Навч. посіб. / За ред. проф. В. О. Лозового. К.:Юрінком Інтер, 2002. С.106-107.
23. Зейгарник Б. В. Теория личности К. Левина. М.: Изд-во МГУ, 1981. 118 с.
24. Ишмуратов В.А. Конфлікт і злагода К.: Наука, 1999. С.107-164.
25. Конфліктологія: Навч. посіб. / За заг. ред. В.М. Петюха, Л.В. Торгової. К.: КНЕУ, 2005. 315 с.
26. Кон И.С. Социальный статус юношества // Возрастная психология: Детство, отрочество, юность: Хрестоматия / Сост. и науч. ред. В. С. Мухина, А. А. Хвостов. М.: Академия, 2001. С. 529-532.
27. Кон И.С. Психология юношеского возраста. М.: Просвещение, 1979. 175 с.

28. Кон И.С. Дружба: Этико-психологический очерк. М.: Политиздат, 1989. 350 с.
29. Кононко О. Соціально-емоційний розвиток особистості. К.: Освіта, 1998. 255 с.
30. Конфликтология: Учебник для вузов / В.П. Ратников и др. М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2001. С. 137-141.
31. Конфликтология / Под ред. А.С. Кармина. – СПб.: Изд-во «Лань», 1999. С.101–123.
32. Крайг Г. Психология развития. СПб.: Питер, 2000. 992 с.
33. Крутецкий В.А. Психология. М.: Просвещение, 1974. С.155-160.
34. Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность. М.: Политиздат, 1975. С. 218-230.
35. Ложкін Г.В., Пов'якель Н.І. Психологія конфлікту: теорія і сучасна практика. К., 2007. 435 с.
36. Максименко С.Д. Загальна психологія: Навчальний посібник. К.: «Центр навчальної літератури», 2004. 495 с.
37. Мерлин В.С. Социальная психология. М., 1970. С.65-153.
38. Мещеряков Б., Зинченко В. Большой психологический словарь. М., 2002. 632 с.
39. Михеева И.Н. Психология морального конфликта // Мораль: противоречия и конфликты./ Под ред. Н.А. Головки. М.: ИФАН, 1987. С.132-144.
40. Моральна свідомість та самосвідомість особистості: монографія / М.В. Савчин, О.І. Галян, Л.П. Василенко, С.І. Заболоцька, С.О. Мащак, С.І. Білозерська. Дрогобич, 2009. 288 с.
41. Нагаєв В.М. Конфліктологія: Навчальний посібник. К., 2004. 336 с.
42. Научитель Е. Д Ценностные ориентации молодежи // Практична психологія та соціальна робота. 1999. № 3. С. 36-38.
43. Обозов Н.Н. Психология межличностных отношений. К., 1990. 328 с.
44. Петровская Л.А. К вопросу о природе конфликтной компетентности // Вестник Московского университета. Сер. Психология. 1997. № 4. С.41-45.

45. Пірен М.І. Конфліктологія: Підручник. К. :МАУП, 2003. 360 с.
46. Пиаже Ж. Избранные психологические труды. Моральное суждение у ребенка / Пер. с франц. В.П. Большаков. М.: Академический Проект, 2006. 479 с.
47. Прикладная конфликтология: Хрестоматия / Под ред. К. В. Сельченко. – Мн.: Харвест, 1999. 404 с.
48. Психологія особистості: Словник–довідник / За ред. П.П.Горностая, Т.М.Титаренко. К. : Рута, 2001. 360 с.
49. Роджерс К. К науке о личности // История зарубежной психологии: Тексты. М., 1986.
50. Райгородский Д.Я. Практическая психодиагностика. Методика и тесты. – Самара : Издательский Дом "БАХРАХ.М ". 2002. 672 с.
51. Савчин М.В. Психологічні основи розвитку відповідальної поведінки особистості: Автореферат дис. ... доктора психол. наук: 19.00.07. К., 1997. 410 с.
52. Савчин М.В. Мотиваційні джерела осмислення особистістю предмета відповідальності // Сучасна психологія в цінісному вимірі. Матеріали Третіх Костюківських читань. Т.1. К., 1994. С.225-226.
53. Смирнов В. Е. Проявление способностей в юношеском возрасте // Хрестоматия по возрастной и педагогической психологии / Под ред. И. И. Ильсова, В. Я. Ляудис. М.: Изд-во Моск. Ун-та, 1980. С. 100-106.
54. Смирнова О.Ю. Моральный конфликт // Духовная культура /Материалы докладов Пятой межвузовской конференции по теории и методике преподавания психологии в высшей школе. Н.Новгород: «Вектор Т и С», 1999. С.67-69.
55. Скотт Дж. Г. Конфликты. Пути их преодоления. – К.: Внешторгиздат, 1991. 202 с.
56. Субботский Е. В. Генезис личностного поведения у дошкольников и стиль общения // Вопросы психологии. 1981. № 2. С. 68-78.
57. Технології розв'язання конфліктів у педагогічній взаємодії: Навчально-методичний посібник для студентів вищих навч. закладів / Г.В. Ложкін,

- М.О.Коць та ін.; Інститут психології АПН України, Волинський держ. Ун-т ім. Л. Українки. Луцьк, 2000.
58. Формирование личности старшеклассника / Под ред. И. В. Дубровиной. – М.: Педагогика, 1989.С. 27-95.
59. Фрейд З. Введение в психоанализ / Перевод Г.В.Баришниковой. СПб.,1999. С. 180-200.
60. Юнг К.Г. Психологические типы / Под. ред. В.Зеленского, СПб.,2001. С.220-250.
61. Hart L. B. Learning from conflict: a handbook for trainers and group leaders. Reading, Mass.: Addison. Wesley, 1981. 218 p.
62. Fisher R.J. Needs Theory, Social Identity and Eclectic Model of Conflict // Burton J. Conflict: Human Needs Theory. London, 1990. PP. 89-112.
64. Медіація у професійній діяльності юриста <https://kneu.edu.ua> › userfiles › lib › Mediatsiya_pr.
- 63.Психологія здоров'я людини – core www.psycho-diagnoz.kiev.ua

ДОДАТКИ

Додаток А.1

Зразок бланку експериментального дослідження

Експериментальне дослідження

Форма 1.

Серія експерименту	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Відповіді учасників:										
Правильні	А	Б	А	А	В	Б	В	А	В	В
Вчителя	А	Б	Б	А	В	В	А	Б	В	А
Учня										

Форма 2.

Серія експерименту	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Відповіді учасників:										
Правильні	Б	Б	Б	А	В	А	В	А	В	Б

Вчителя	Б	Б	А	В	В	Б	А	А	В	А
Зміст висловлювання учня										

Додаток А.2

Зразок списку питань для експериментального дослідження

Питання Форми 1.

№ пит.	Зміст питання	Варіанти відповіді
1	Яке слово буде протилежним до слова «збирати»:	<u>А. роздавати</u> Б. нагромаджувати В. берегти
2	Дано ряд чисел: 2,4,8... Яке наступне число у цьому ряду?	А. 10 <u>Б. 16</u> В. 12
3	Дана група слів: холодний, гарячий, мокрий, теплий. Одне слово не підходить за значенням до інших, яке це слово?	<u>А. мокрий</u> Б. холодний В. теплий
4	Найбільше спільного з льодом, парою та снігом мають:	<u>А. вода</u> Б. буря В. зима
5	Слово «ходити» так відноситься до слова «бігати», як слово «повільно» до слова:	А. поволі Б. плазом <u>В. швидко</u>

6	Дано ряд чисел: 7,5,3... Яке наступне число у цьому ряді?	А. 2 <u>Б. 1</u> В. 9
7	Володя молодший за Петра, а Сергій молодший за Володю. Хто найстарший?	А. Сергій Б. Володя <u>В. Петро</u>
8	Дана група слів: декотрі, всі, часто, ніхто. Одне славо не підходить за значенням до інших. Яке?	<u>А. часто</u> Б. ніхто В. всі
9	Який із наведених звуків відрізняється від двох інших:	А. с Б. т <u>В. у</u>
10	Коли Миколі було стільки ж років, скільки Наталі зараз, Ганна була старша за нього. Хто наймолодший?	А. Микола Б. Ганна <u>В. Наталя</u>

Додаток А.2 (продовження)

Зразок списку питань для експериментального дослідження

Питання Форми 2.

№ пит.	Зміст питання	Варіанти відповіді
1	«Лопата» так відноситься до слова «копати», як «ніж» до:	А. гострий <u>Б. різати</u> В. вказувати

2	«Втомлений» так відноситься до «роботи», як «гордий» до:	А. усмішка Б. <u>успіх</u> В. щасливий
3	Який з наступних предметів по суті відрізняється від двох інших:	А. свічка Б. <u>місяць</u> В. електричне світло
4	Яке слово менш пов'язане з двома іншими:	А. <u>зламати</u> Б. думати В. бачити
5	Якщо мати Марії є сестрою батька Олександра, то ким є Олександр стосовно до батька Марії?	А. двоюрідним братом Б. вуйком В. <u>племінником</u>
6	Якщо стрілки годинника зустрічаються рівно через 65 хвилин, відлічених точним годинником, то цей годинник:	А. <u>відстає</u> Б. йде правильно В. спішить
7	Я вважаю, що правильне число, яке повинно продовжити ряд 1,2,4,6... це?	А. 7 Б. 10 В. <u>8</u>
8	Будинок так відноситься до кімнати, як дерево до:	А. <u>листок</u> Б. ліс В. рослина
9	Яке слово не пов'язане з двома іншими:	А. місяць Б. сонце В. <u>повітря</u>

10	Слово, протилежне за змістом до слова «неточний» це?	А. недбалий <u>Б. ретельний</u> В. приблизний
----	---	---

Додаток А.3

Зразок бланку опитування після експериментального дослідження

Досліджуваний

Стать.....

Вік.....

Місце навчання (клас).....

Дата дослідження.....

Опитувальник № 1. Q-сортування

№	так	ні	№	так	ні	№	так	ні	№	так	ні	№	так	ні	№	так	ні
1			11			21			31			41			51		
2			12			22			32			42			52		
3			13			23			33			43			53		
4			14			24			34			44			54		
5			15			25			35			45			55		
6			16			26			36			46			56		
7			17			27			37			47			57		
8			18			28			38			48			58		
9			19			29			39			49			59		
10			20			30			40			50			60		

**Опитувальник № 2. Методика дослідження рівня суб'єктивного локусу-контролю
Дж.Роттерра**

1		5		9		13		17		21		25		29		33		37		41	
2		6		10		14		18		22		26		30		34		38		42	
3		7		11		15		19		23		27		31		35		39		43	
4		8		12		16		20		24		28		32		36		40		44	

Опитувальник № 3. Методика діагностики стилю поведінки особи в конфліктній ситуації К.Томаса

1		7		13		19		25	
2		8		14		20		26	
3		9		15		21		27	
4		10		16		22		28	
5		11		17		23		29	
6		12		18		24		30	

Додаток А.3 (продовження)

Зразок бланку опитування після експериментального дослідження

Опитувальник № 4. Методика діагностики самооцінки, мотивації одобрення Д.Марлоу та Д.Крауна

1		5		9		13		17	
2		6		10		14		18	
3		7		11		15		19	
4		8		12		16		20	

Опитувальник № 5. Методика багатофакторного дослідження особистості Р.Кеттелла (№ 187)

1	ABC	33	ABC	65	ABC	97	ABC	129	ABC	161	ABC
2	ABC	34	ABC	66	ABC	98	ABC	130	ABC	162	ABC
3	ABC	35	ABC	67	ABC	99	ABC	131	ABC	163	ABC
4	ABC	36	ABC	68	ABC	100	ABC	132	ABC	164	ABC
5	ABC	37	ABC	69	ABC	101	ABC	133	ABC	165	ABC
6	ABC	38	ABC	70	ABC	102	ABC	134	ABC	166	ABC
7	ABC	39	ABC	71	ABC	103	ABC	135	ABC	167	ABC

8	ABC	40	ABC	72	ABC	104	ABC	136	ABC	168	ABC
9	ABC	41	ABC	73	ABC	105	ABC	137	ABC	169	ABC
10	ABC	42	ABC	74	ABC	106	ABC	138	ABC	170	ABC
11	ABC	43	ABC	75	ABC	107	ABC	139	ABC	171	ABC
12	ABC	44	ABC	76	ABC	108	ABC	140	ABC	172	ABC
13	ABC	45	ABC	77	ABC	109	ABC	141	ABC	173	ABC
14	ABC	46	ABC	78	ABC	110	ABC	142	ABC	174	ABC
15	ABC	47	ABC	79	ABC	111	ABC	143	ABC	175	ABC
16	ABC	48	ABC	80	ABC	112	ABC	144	ABC	176	ABC
17	ABC	49	ABC	81	ABC	113	ABC	145	ABC	177	ABC
18	ABC	50	ABC	82	ABC	114	ABC	146	ABC	178	ABC
19	ABC	51	ABC	83	ABC	115	ABC	147	ABC	179	ABC
20	ABC	52	ABC	84	ABC	116	ABC	148	ABC	180	ABC
21	ABC	53	ABC	85	ABC	117	ABC	149	ABC	181	ABC
22	ABC	54	ABC	86	ABC	118	ABC	150	ABC	182	ABC
23	ABC	55	ABC	87	ABC	119	ABC	151	ABC	183	ABC
24	ABC	56	ABC	88	ABC	120	ABC	152	ABC	184	ABC
25	ABC	57	ABC	89	ABC	121	ABC	153	ABC	185	ABC
26	ABC	58	ABC	90	ABC	122	ABC	154	ABC	186	ABC
27	ABC	59	ABC	91	ABC	123	ABC	155	ABC	187	ABC
28	ABC	60	ABC	92	ABC	124	ABC	156	ABC		
29	ABC	61	ABC	93	ABC	125	ABC	157	ABC		
30	ABC	62	ABC	94	ABC	126	ABC	158	ABC		
31	ABC	63	ABC	95	ABC	127	ABC	159	ABC		
32	ABC	64	ABC	96	ABC	128	ABC	160	ABC		

Додаток Ж.1

Результати факторного аналізу

Variable	Factor Loadings (Varimax normalized) (Spreadsheet1) Clusters of loadings are marked; those clusters determine the oblique factors for hierarchical analysis				
	Factor 1	Factor 2	Factor 3	Factor 4	Factor 5
Стать	-0,26714	0,00193	-0,21293	-0,09039	0,44219
К прих., %	0,03170	0,21304	0,81302	0,05702	-0,03303
К насл., %	0,07418	-0,02726	0,77556	0,00379	0,03330
Фактор А	0,62472	0,42741	0,06637	-0,29442	0,14039
Фактор В	0,05564	0,75953	-0,07515	-0,01694	-0,08713
Фактор С	0,12514	0,85007	0,16015	-0,16907	0,06388
Фактор Е	0,71857	0,37730	-0,09817	-0,15558	0,33801
Фактор F	0,94698	0,09368	0,01894	0,07029	0,02673
Фактор G	0,07970	0,84271	0,15859	-0,08187	0,11863
Фактор Н	0,94698	0,09368	0,01894	0,07029	0,02673
Фактор I	0,86259	0,04762	-0,00257	-0,02030	-0,31297
Фактор L	-0,08838	-0,15334	0,22594	0,11294	0,51082
Фактор M	0,86286	0,03282	0,01967	-0,00583	-0,31034
Фактор N	-0,16830	-0,10613	0,24118	0,52577	-0,12443
Фактор O	0,80723	0,07747	-0,04321	-0,00724	-0,06332
Фактор Q1	0,05564	0,75953	-0,07515	-0,01694	-0,08713
Фактор Q2	0,12514	0,85007	0,16015	-0,16907	0,06388
Фактор Q3	-0,14432	0,13766	-0,27347	0,68844	-0,19130
Фактор Q4	0,94698	0,09368	0,01894	0,07029	0,02673
Із	0,06514	0,69022	0,17559	0,31220	-0,05587
Ід	0,12238	0,73873	0,04129	0,25344	-0,16253
Ін	-0,05424	0,37792	0,09206	0,60217	0,22485
Іс	0,09462	0,39459	0,16593	0,43909	0,12275
Ів	0,12906	-0,25400	-0,10192	0,58236	0,16942

Додаток Ж.2 (продовження)

Результати факторного аналізу

Variable	Factor Loadings (Varimax normalized) (Spreadsheet1) Extraction: Principal components (Marked loadings are >,700000)				
	Factor 1	Factor 2	Factor 3	Factor 4	Factor 5
Стать	0,26714	-0,00193	0,21293	0,09039	-0,44219
К прих., %	-0,03170	-0,21304	-0,81302	-0,05702	0,03003
К насл., %	-0,07418	0,02726	-0,77556	-0,00379	-0,03330
Фактор А	0,62472	0,42741	0,06637	-0,29442	0,14039
Фактор В	0,05564	0,75953	-0,07515	-0,01694	-0,08713
Фактор С	0,12514	0,85007	0,16015	-0,16907	0,06388
Фактор Е	0,71857	0,37730	-0,09817	-0,15558	0,33801
Фактор F	0,94698	0,09368	0,01894	0,07029	0,02673
Фактор G	0,07970	0,84271	0,15859	-0,08187	0,11863
Фактор H	0,94698	0,09368	0,01894	0,07029	0,02673
Фактор I	-0,86259	-0,04762	0,00257	0,02030	0,31297
Фактор L	-0,08838	-0,15334	0,22594	0,11294	0,51082
Фактор M	-0,86286	-0,03282	-0,01967	0,00583	0,31034
Фактор N	-0,16830	-0,10613	0,24118	0,52577	-0,12443
Фактор O	-0,80723	-0,07747	0,04321	0,00724	0,06332
Фактор Q1	0,05564	0,75953	-0,07515	-0,01694	-0,08713
Фактор Q2	0,12514	0,85007	0,16015	-0,16907	0,06388
Фактор Q3	-0,14432	0,13766	-0,27347	0,68844	-0,19130
Фактор Q4	0,94698	0,09368	0,01894	0,07029	0,02673
Із	0,06514	0,69022	0,17559	0,31220	-0,05587
Ід	0,12238	0,73873	0,04129	0,25344	-0,16253
Ін	-0,05424	0,37792	0,09206	0,60217	0,22485
Іс	0,09462	0,39459	0,16593	0,43909	0,12275
Ів	0,12906	-0,25400	-0,10192	0,58236	0,16942
Ім	-0,23385	0,19447	0,48012	-0,16670	0,16566
Іх	0,22352	-0,00982	0,21136	0,21351	0,39803
Н	0,17750	0,73823	0,28686	0,03533	-0,23786

Додаток Б

Зведена таблиця результатів емпіричного дослідження

	Стать	К прих., %	К насл., %	Фактор А	Фактор В	Фактор С	Фактор Е	Фактор F	Фактор G	Фактор Н	Фактор I	Фактор L	Фактор М	Фактор N	Фактор O	Фактор Q1	Фактор Q2
1	x	20	40	8	7	8	7	8	8	8	5	6	5	4	5	7	8
2	x	0	0	6	5	7	5	6	7	6	7	6	7	6	5	5	7
3	x	20	40	4	4	6	4	5	7	5	7	5	7	5	6	4	6
4	x	20	20	5	6	5	6	7	5	7	5	7	5	7	5	6	5
5	x	40	20	9	8	7	7	6	7	6	8	5	8	4	4	8	7
6	x	0	0	7	5	6	5	7	5	7	4	6	4	6	5	5	6
7	x	0	20	2	6	4	6	5	6	5	6	5	6	5	6	6	4
8	x	0	40	4	7	5	4	6	5	6	7	6	7	7	5	7	5
9	x	20	60	3	5	6	4	5	4	5	8	7	8	4	6	5	6
10	x	0	20	6	6	7	5	4	8	4	8	7	8	6	4	6	7
11	x	20	40	4	4	5	4	5	6	5	9	7	9	5	6	4	5
12	x	60	60	7	5	4	5	6	5	6	7	5	7	7	4	5	4
13	x	100	80	5	7	6	6	7	6	7	3	4	3	4	4	7	6
14	x	0	20	9	8	7	7	8	7	8	3	5	3	6	3	8	7
15	x	20	20	7	8	7	7	8	7	8	3	6	3	5	3	8	7
16	x	40	40	10	9	7	7	7	7	7	4	5	4	4	4	9	7
17	x	60	40	2	4	3	3	4	3	4	8	7	8	6	4	4	3
18	x	60	60	6	5	5	5	4	5	4	7	5	7	5	5	5	5
19	x	40	20	1	6	6	6	6	6	6	7	6	7	7	6	6	6

20	x	100	80	2	3	4	4	5	4	5	6	5	6	4	6	3	4
21	x	20	0	3	1	5	5	6	5	6	5	4	5	6	5	1	5
22	x	20	0	5	4	6	4	5	6	5	6	6	6	5	6	4	6
23	x	0	20	4	5	4	4	6	4	6	5	5	5	7	5	5	4
24	x	60	40	8	10	7	8	8	7	8	4	4	4	4	3	10	7
25	x	40	40	7	4	6	7	7	6	7	3	5	3	6	4	4	6
26	x	40	20	6	6	5	4	5	5	5	6	6	6	5	5	6	5
27	x	20	20	3	7	4	2	4	4	4	6	5	6	7	6	7	4
28	x	20	20	1	9	5	1	4	5	4	6	4	6	4	6	9	5
29	x	40	40	4	8	7	4	6	7	6	4	5	4	6	5	8	7
30	x	0	0	10	6	8	8	7	8	7	4	6	4	5	4	6	8
31	д	40	40	9	2	6	4	8	6	8	3	5	3	7	3	2	6
32	д	40	40	7	4	5	5	7	5	7	4	5	4	4	4	4	5
33	д	20	20	5	3	4	6	8	4	8	3	4	3	6	3	3	4
34	д	40	40	6	6	5	4	7	5	7	3	4	3	5	4	6	5
35	д	20	20	4	5	6	5	5	6	5	6	4	6	7	6	5	6
36	д	20	40	8	4	4	6	7	4	7	4	5	4	4	4	4	4
37	д	0	20	5	6	5	5	7	5	7	5	6	5	6	4	6	5
38	д	20	0	6	5	6	4	6	6	6	6	5	6	5	5	5	6
39	д	60	40	4	7	4	5	5	4	5	6	6	6	7	6	7	4
40	д	20	20	2	5	5	6	7	5	7	4	7	4	4	4	5	5
41	д	20	40	3	6	6	4	5	6	5	6	4	6	6	6	6	6
42	д	0	20	7	7	7	5	7	7	7	5	5	5	5	4	7	7
43	д	0	20	10	9	8	7	8	8	8	3	6	3	7	3	9	8
44	д	40	40	8	5	5	6	7	5	7	4	6	4	4	4	5	5
45	д	20	20	9	6	6	7	8	6	8	3	4	3	6	3	6	6
46	д	20	40	6	5	4	5	6	4	6	5	6	5	5	5	5	4
47	д	0	0	4	6	5	4	5	5	5	6	5	6	7	6	6	5
48	д	0	20	7	8	6	5	5	6	5	6	4	6	4	5	8	6
49	д	20	0	5	6	4	6	7	4	7	4	6	4	6	4	6	4
50	д	20	0	2	3	5	4	5	5	5	5	5	5	5	6	3	5
51	д	60	40	1	4	6	3	4	6	4	6	4	6	7	6	4	6
52	д	0	20	4	5	4	5	6	4	6	5	5	5	4	5	5	4
53	д	20	40	6	6	5	8	7	5	7	4	6	4	6	4	6	5
54	д	20	60	8	5	4	7	7	4	7	5	4	5	5	4	5	4
55	д	0	40	3	7	7	4	5	7	5	6	5	6	7	5	7	7
56	д	0	0	10	9	8	9	8	8	8	3	5	3	4	3	9	8
57	д	20	20	8	5	7	7	6	7	6	5	6	5	6	5	5	7
58	д	0	40	9	9	8	7	4	8	4	6	4	6	5	7	9	8

59	д	0	20	5	8	9	4	5	9	5	6	5	6	7	5	8	9
60	д	40	80	7	7	8	8	7	8	7	4	5	5	4	5	7	8

Додаток Б

Зведена таблиця результатів емпіричного дослідження

№ п.п.	Стать	К прих., %	К насл., %	Фактор А	Фактор В	Фактор С	Фактор Е	Фактор F	Фактор G	Фактор Н	Фактор I	Фактор L	Фактор М	Фактор N	Фактор O	Фактор Q1	Фактор Q2	Фактор Q3
1	х	20	40	8	7	8	7	8	8	8	5	6	5	4	5	7	8	6
2	х	0	0	6	5	7	5	6	7	6	7	6	7	6	5	5	7	5
3	х	20	40	4	4	6	4	5	7	5	7	5	7	5	6	4	6	8
4	х	20	20	5	6	5	6	7	5	7	5	7	5	7	5	6	5	7
5	х	40	20	9	8	7	7	6	7	6	8	5	8	4	4	8	7	6
6	х	0	0	7	5	6	5	7	5	7	4	6	4	6	5	5	6	5
7	х	0	20	2	6	4	6	5	6	5	6	5	6	5	6	6	4	8
8	х	0	40	4	7	5	4	6	5	6	7	6	7	7	5	7	5	7
9	х	20	60	3	5	6	4	5	4	5	8	7	8	4	6	5	6	6
10	х	0	20	6	6	7	5	4	8	4	8	7	8	6	4	6	7	5
11	х	20	40	4	4	5	4	5	6	5	9	7	9	5	6	4	5	8
12	х	60	60	7	5	4	5	6	5	6	7	5	7	7	4	5	4	7
13	х	100	80	5	7	6	6	7	6	7	3	4	3	4	4	7	6	6
14	х	0	20	9	8	7	7	8	7	8	3	5	3	6	3	8	7	5
15	х	20	20	7	8	7	7	8	7	8	3	6	3	5	3	8	7	8
16	х	40	40	10	9	7	7	7	7	7	4	5	4	4	4	9	7	7
17	х	60	40	2	4	3	3	4	3	4	8	7	8	6	4	4	3	6
18	х	60	60	6	5	5	5	4	5	4	7	5	7	5	5	5	5	5
19	х	40	20	1	6	6	6	6	6	6	7	6	7	7	6	6	6	8
20	х	100	80	2	3	4	4	5	4	5	6	5	6	4	6	3	4	7
21	х	20	0	3	1	5	5	6	5	6	5	4	5	6	5	1	5	6
22	х	20	0	5	4	6	4	5	6	5	6	6	6	5	6	4	6	5
23	х	0	20	4	5	4	4	6	4	6	5	5	5	7	5	5	4	8
24	х	60	40	8	10	7	8	8	7	8	4	4	4	4	3	10	7	7
25	х	40	40	7	4	6	7	7	6	7	3	5	3	6	4	4	6	6
26	х	40	20	6	6	5	4	5	5	5	6	6	6	5	5	6	5	5
27	х	20	20	3	7	4	2	4	4	4	6	5	6	7	6	7	4	8
28	х	20	20	1	9	5	1	4	5	4	6	4	6	4	6	9	5	7

29	x	40	40	4	8	7	4	6	7	6	4	5	4	6	5	8	7	6
30	x	0	0	10	6	8	8	7	8	7	4	6	4	5	4	6	8	5
31	д	40	40	9	2	6	4	8	6	8	3	5	3	7	3	2	6	8
32	д	40	40	7	4	5	5	7	5	7	4	5	4	4	4	4	5	7
33	д	20	20	5	3	4	6	8	4	8	3	4	3	6	3	3	4	6
34	д	40	40	6	6	5	4	7	5	7	3	4	3	5	4	6	5	5
35	д	20	20	4	5	6	5	5	6	5	6	4	6	7	6	5	6	8
36	д	20	40	8	4	4	6	7	4	7	4	5	4	4	4	4	4	7
37	д	0	20	5	6	5	5	7	5	7	5	6	5	6	4	6	5	6
38	д	20	0	6	5	6	4	6	6	6	6	5	6	5	5	5	6	5
39	д	60	40	4	7	4	5	5	4	5	6	6	6	7	6	7	4	8
40	д	20	20	2	5	5	6	7	5	7	4	7	4	4	4	5	5	7
41	д	20	40	3	6	6	4	5	6	5	6	4	6	6	6	6	6	6
42	д	0	20	7	7	7	5	7	7	7	5	5	5	5	4	7	7	5
43	д	0	20	10	9	8	7	8	8	8	3	6	3	7	3	9	8	8
44	д	40	40	8	5	5	6	7	5	7	4	6	4	4	4	5	5	7
45	д	20	20	9	6	6	7	8	6	8	3	4	3	6	3	6	6	6
46	д	20	40	6	5	4	5	6	4	6	5	6	5	5	5	5	4	5
47	д	0	0	4	6	5	4	5	5	5	6	5	6	7	6	6	5	8
48	д	0	20	7	8	6	5	5	6	5	6	4	6	4	5	8	6	7
49	д	20	0	5	6	4	6	7	4	7	4	6	4	6	4	6	4	6
50	д	20	0	2	3	5	4	5	5	5	5	5	5	5	6	3	5	5
51	д	60	40	1	4	6	3	4	6	4	6	4	6	7	6	4	6	8
52	д	0	20	4	5	4	5	6	4	6	5	5	5	4	5	5	4	7
53	д	20	40	6	6	5	8	7	5	7	4	6	4	6	4	6	5	6
54	д	20	60	8	5	4	7	7	4	7	5	4	5	5	4	5	4	5
55	д	0	40	3	7	7	4	5	7	5	6	5	6	7	5	7	7	8
56	д	0	0	10	9	8	9	8	8	8	3	5	3	4	3	9	8	7
57	д	20	20	8	5	7	7	6	7	6	5	6	5	6	5	5	7	6
58	д	0	40	9	9	8	7	4	8	4	6	4	6	5	7	9	8	5
59	д	0	20	5	8	9	4	5	9	5	6	5	6	7	5	8	9	8
60	д	40	80	7	7	8	8	7	8	7	4	5	5	4	5	7	8	7